

Романа Геник-
Березовського

КЛИМ ПОЛІЩУК

МАНІВЦЯМИ

НАРИСИ Й ОПОВІДАННЯ З ЧАСІВ
РЕВОЛЮЦІЇ.

ЛЬВІВ—КИЇВ 1922.

УЧИТЕЛЬСЬКА БІБЛІОТЕКА ч. 1.

НАКЛАДОМ СЕМЕНА ФОДЧУКА.

ПРАВА АВТОРА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ПІД УПРАВОЮ Ю. СИДОРАКА.

МАНІВЦЯМИ.

(Із записної книжки невідомого).

„Неприятіє міра єсть самоистребленіє“.
Івановъ-Разумникъ.

Серед тяжко зневічених, одягнутих у брудне лахміття „ворожих“ трупів, які лежали коло свіжої ями, цілком готовими до того, щоб їх засипати сирію землею, один труп був якийсь незвичайний. Своїм блідим, гладенько виголеним лицем і чистенькою військовою одежою, зовсім ненагадував собою своїх товаришів по смертному ложу, а тому вирішили „оглянути“ його. Повстанчий ватажок, дебелий собі дядько, якій заставив мене бути невірним свідком цієї сумної картини і на сумління якого лежало страчене життя цих безмовних трупів, — власними руками повивертав усі кешені, але крім задимленої папіросниці та декількох „романовських“ карбонадців, більш нічого не знайшов.

— Так гарно одягся, а документи забувся взяти з собою!... — цинічно засміявся ватажок, ростібаючи на грудях трупа скривавленого мундура.

Тонка полотняна сорочка була в темних плямах і в згустках крові, що свідчило про те, що він будучи раненим, довго ще залишався живим і так сходив кровю...

Засунувши під окровавлену сорочку руку, ватажок витяг невеличку записну книжку, в якій була візитова фотографічна картка якоїсь прегарної, з тонкими семітськими рисами лица, молоді жінчини. Ватажок незадовольнено зморщився і, вилаявшись „міцним словом“, забрав картку собі, а книжку викнув у яму.

— Комісар і такий голодранець! — буркнув сердито.

Я попросив його дістати з ями записну книжку і віддати мені.

— На якого чорта вона вам здалася?... — підозріло глянув він на мене.

— Можливо, що там щось є... — сказав я.

— Я добре дивився, — озвався неохоче, — а втім, як хочете...

Одначе, зараз же наказав дістати її назад і передав мені.

— Робіть з нею, що самі хочете... — сказав по-важно.

Перша половина цієї книжки, що була списана всякого роду цифрами та дрібними замітками про те „кому і скільки винен?“ — нічим не рижнилася від сотень тисяч інших записних книжок, але друга частина, що була списана густими й дрібними рядочками, стала причиною довгої низки безсонних ночей, коли я, стосотий раз перечитуючи сумну сповідь душі невідомого, дарма намагався зрозуміти її жадання й поривання. — Так читаю її ще й досі і такою незрозумілою застається вона й далі...

Мені було б соромно перед самим собою, як би я ці болючі думи невідомого поховав серед своїх забутих паперів, а тому подаю їх до відома тих, що також прагнуть і відчують тугу за страченим минулим...

Хто може зрозуміти, хай зрозуміє!...

* * *

...Хтось десь сказав: „Наші внуки будуть дивуватись, перегортаючи сторінки шкільних підручників і казатимуть: „Біднії, біднії! Як вони жили, як вони терпіли!...“

Колись учитимуться і знатимуть, як була погромлена Непорушна стіна Святої Софії у Києві і скільки саме літ стояли неораною пустинею наші ниви Українські, але ніколи вони не зрозуміють дійсної суті наших змагань і ніколи незнатимуть того, як солодко пахнули ніжні проліски за годину до крівавого наступу...

Наше велике жадання заховають могили, а наше болюче терпіння зааніміє в чорних руїнах і з мовчазним докором дивитиметься в лице лагідного Прийдешнього, яке вже не потребуватиме собі ніяких жертв від наших унуків, хіба лише зажадає одної відповіді на питання: „Як вони жили?!...“

Дуже можливо, що знайдеться хтось сміливий і скаже: „Вони уявляли, що живуть...“

Така думка блиснула в моїй голові в той час, як я ще раз щільно подивився в її непорушні чудові сині очі і переконався, що вона вже перестала бути тутешньою. Озираючись на всі боки, як злочинець на місці злочину, помалу виточився з хати й опинився на дворі. Навколо була весняна радість і блакитний небесний спокій. Мовчазна тиша панувала серед димних згарищ затишнього містечка і нехотілося вірити, що такою має бути дійсність. І, двілячись у гору, як настирливо світило сонце, мені здавалося, що воно робить це зовсім не щиро, а так собі, з примусу якогось вищого Хотіння, — того самого Хотіння, що заставило мене прийти до цієї знищеної жидівської хати і подивитися в мертві очі тієї, яка ще годину тому, була дійсністю...

Відчув, що я також примусове зявище і відчув це настільки сильно, що зажадав чим небудь виявити свою власну волю, а тому випростовався і, несподівано для самого себе, викрикнув одне чудне слово.

— Нестебір! — різко пролунало в мовчанці чудного дня.

Мізок напружено намагався повернути до свідомости.

— Так, звичайно, починається всяке божевільство, бо що-ж може значити це слово?... — холодною гадюкою проплазувала через весь мізок думка свідомости дійсного.

— Що мені до дійсного, коли немає Іди?! — відізнавалось щось у глибині душі. — Хай про нього президент неіснуючої республіки говорить!..

І так пригадав собі, що я також нетутешній і слово, яке тільки що вирвалося в мене, напевне вже колись існувало, як ще не було на світі держав, цер-

ков, університетів, війська, гармат, ідей і брехні... І, здавалося мені, що я знав це слово ще тоді, коли мав вовчий зір очей, собаче чуття, мудрість змія, спритність пантери і знання столітнього ворона... Тоді моя душа була огниста і первісна, як Душа Хотиння і ми були спільні в життєвій акції, бо я був другом Його і людиною...

Треба було віковичних блукань в світових нетрях, щоб так вивірити себе і стати тим, чи я є тепер серед цих неприємно-смердючих згарищ. Правда, я вже немаю гострого чуття собаки, щоб відчувати — де мій друг, а де ворог, але я маю на своїх очах оптичні шкельця, крізь які можу бачити не тільки потворно скалічених людей, але й непевний світ сонця...

В дитинстві, коли мав два роки свого життя, пригадую добре, я бачив дійсне, бо був ще людиною. Бачив свої праліси в минулому і кораблі Цепеліна в майбутньому. Коли я осягнув життя оточуючого мене кола, помалу стратив свій світ і бачив його лише в снах своїх. Розповідав своїм рідним і знайомим. Здивовано низували плечами і казали: — „Це якась ненормальність“...

Пізнійше лікарі визнали мене неврастевіком, а мої чудові сні зачислили до т. зв. „телепатичних“ завищ і постаралися „вилічити“.

Зробившись подібним до всіх інших, прийшов до певного життєвого переконання і вступив до відповідної політичної партії, підготовлював державні „перевороти“, захоплювався боротьбою і так аж до того часу, заки знову не збудився в мені сон дитячих літ і не став перед мною мій прадавній світ...

Особливо яскраво з'явився він в непорушних чудово-синіх очах не т у т е ш н ь о ї...

Я навіть не знаю добре, чи кохав її, бо тих декількох випадкових зустріч з нею під час її артистичних виступів на естраді, були лише причиною незрозумілої туги мого серця, але знав гаразд, що вона була частиною того великого Хотиння, ради якого можна зріктися дійсного і жити уявою, чуючи себе ближче до свого. — Хто знає, справді, де є більш справжнього?...

Тутешнім і справжнім зостануться спомини про ті випадковості, які зруйнували непорушну стіну Святої Софії і які зробили легендою дійсність чудовослих очей, рятуючи цим самим уряд неіснуючої республіки, громадянином якої вважаюся і я...

Цілком можливо, навіть напевне так, що завтра на сторінках офіційного органа з'явиться велика і „розумна“ стаття одного з визначніших проводирів нашої армії про причини надзвичайного військового поєдику і при тій нагоді буде розхвалена стратегічна здібність „Головної Команди“, а в хроніці, де будуть надруковані „petit-ом“ дрібні події та випадки, буде коротко зазначена „нагла страта визначної артистичної сили“, але не буде ні одним словом згадана причина її загибелі...

Але, Боже мій, яке мені діло до того всього?!... Яке мені діло до „мудрої“ статті визначного провідника армії і дрібної хронікальної замітки про трагічну смерть відомої артистки Іди Гольдман, коли я не бачу дійсного, не чую власної волі тих людей, що так гаряче голосять свої істини і переконуючо клячуть до саможертви в імення дійсного, що в не дійсним?!...

Отже, коли я бачу первісне і не можу бачити дійсного, не в телепатією, а коли я кидаю з призириством остогидлого карабіна на першій смітник, зовсім не значить того, що я перестаю боротися. — І перше і друге виникло з причин моєї людяности, мого власного Я, що уявляє собою частину того великого Хотіння, з примусу якого так настирливо і так не широко світить весняне сонце над проявами нашого дійсного...

Яка різниця між дійсним і уявою, коли все залежатиме від безківечної нязки випадковостей з волі нерозгаданного Хотіння?... Яке задоволення для моєї душі, коли в імя ідей визволення робилися рабами своїх шлунків? Яка радість там, де в імя абстрактного будівництва, димлять смердючі руїни? Що за втіха в тій „красі“, ради якої випущено в містечкові риштуки цілі річки брудного алкоголю?..

Звичайна річ, що цей абсурд думав я лише сам про себе, бо так хотів розбити товщу тих думок, які запанували в моїй голові після дійсних теорій Маркса та

Чернова і після сліпого захоплення історичним минулим „великого і страдницького народу“. Переконувати хоч-би навіть найближчих приятелів, — річ марна. Адже-ж не хто инший, як тільки вони посилали мене колись до лікарів і містили в хроніці свого партійного органу замітку про те, що я „безнадійно занедужав“, а тому редакція того поважного органу позбавилась „вельме корисного співробітника“. Говорити про це своєму „безпосередньому начальникові“, підстаркувату генералові „із фельдфебелів“, було б цілком смішно. Правда, його вважають за „розумного“ й „розуудливого“, бо недаремне ж йому доручено цілу армію, але для мене то є звичайною випадковістю... Те, що він не далі як минулої ночі зривав із себе ознаки свого високого становища, боючись попасти з ними до рук „ворога“, зовсім не стане йому на перешкоді дружньо ляпнути мене по плечу і фамілярним тоном вимовити на чистій „шевченківській“ мові:

— Ви, добродію, больної челавак!..

А потім, наперед знаю, налле мені повну шклянку горілки і запропонує двохтижневу відпустку „для урегулювання розшарпаних нервів“. Коли-ж я йому, замість чогось иншого, скажу просто про Іду, тоді він попросить мене сісти, візьме за руку і спитає:

— Значіться ви ейо любілі?..

І коли я відповім йому що так, то він зітхне і поважно скаже:

— Ви, добродію, не забувайте, что ми дольжни любіть Україну!..

Після того наша розмова буде скінченою і я піду до „місця виконання своїх службових обов'язків“, а він займеться „черговими справами“. Буде до самої ночі сидіти над розгорнутою мапою двох-трьох повітів нещасної Української землі і буде собі уявляти, що робить дійсне в той час, як завтра рано з найменшого випадку Хотіння, покане мапу і знову візьметься за свої ознаки..

Що до Іди, то вона завтра й після завтраго буде до всього байдужою, а в тім і до мене, бо вона вже не тутешня... Але, знову, що за сенс в цьому всьо-

му? Адже-ж її смерть далеко не є звичайною випадковістю і про це найкраще свідчило те все, що сталося в хаті її родичів, де вона шукала тимчасового притулку. Оті розчинені шафи, порозбивані комоди, подороті подушки й чотири скривавлені трупи на підлозі — свідчать про довгу й уперту боротьбу...

І коли б так вона знала, що до цього спричинився я, то, напевне, навіть мертва, закрила б свої чудово-сині очі, щоб вони не дивились на мене!...

Як це сталося, я ще й досі не можу гаразд зрозуміти, але це чудово відчував тоді отой первісний Я, що жив колись у пралісах і так нагло пробудився сьогодні, крикнувши своє первісне й таємниче:

— Нестебір!...

Для мене не важно те, що воно незрозуміле, а важно те, що воно повстало з мого невимовного болю і з незмірного роспачу моєї душі. Так повставали всі слова роспачу й захоплення ще тоді, як не було держав, церков, університетів, війська, гармат, ідей і брехні...

І я розумію, що це незрозуміле слово є криком роспачу пробудженої людини, яка вже не хоче дійсного, а жадає повороту до свого первісного стану нагої людини і так хоче зеднатися з душею вищого Хотіння...

Але, як це має статися?... Втеча?... Дезиртирство?... — Фе!.. Як це нікчемно звучить!...

Одначе, я хочу визволитися і зроблю це. Міг же я офірувати собою там, де це менше всього було потрібно...

* * *

...Десь далеко гуркотіли гармати, трохи ближче голосно співали „Вже воскресла“, а я все ще стояв коло знищеної жидівської хати і думав:

— Вона також воскресне! Инакше не може быть!

Серце тремтіло в обіймах чуття... — вл

— Любив? — шептали мої ус Звичайно
любив!...

— Нестебір — пролунало десь знову.

— Іду! — сказав у голос і поспішився в бік площі, де знаходився штаб генерала.

Буду рвать нитки... — говорив сам із собою.

Ідучи площею, на якій дотлівали головешки від базарних яток, помітив осмалену тумбу, на якій біліла свіжа відозва.

Зупинився на хвилинку й механічно прочитав:

„Брати і сестри!

„Настала слухна година в нашій боротьбі за визволення своєї Батьківщини! В цей час ніхто з вас не повинен зостатися байдужим до цієї великої Справи і всі, як один чоловік, мусите встати до діла! Чорні могили на наших зелених полях і свіжі руїни наших затиснутих сел кличуть нас до помсти злочинному ворогові і заставляють нас бути твердими! Отже, де мусить литись кров, не може бути зайвих розмов про жорстокість... Не хочемо насилувати нікого, але хочемо принести себе в жертву майбутнього спокою і щастя нашої довготерпеливої країни...

„Громадяне!

„Героїчними зусиллями нашої лицарської армії, ворог наш розбитий на голову і тепер рятується панічною втечою. Час великий і слухний! Дванадцята година ночі минула давно і співають треті півні! Всі, як один чоловік, до зброї! — Командуючий * * армією *Коновко*“.

Я читав і мене душив сміх.

— Героїчними зусиллями нашої лицарської армії... — читав хтось за моїми плечами.

Озираючись і побачив якогось сивобородого старця з червоними й заплаканими очима, який жадібно впивав у себе кожне слово цієї відозви.

Я засміявся в голос і сміявся так довго, поки він злякано не відступився від мене і не прошепотів:

— Чого ви смієтеся?...

— Радію, дідусю!... Тож перемога!... — гукнув я.

— А ви знаєте, що погромщики вбили артистку Іду Голдман? — запитався він мене.

— Знаю, знаю! — зареготався я несамовито. — Її добре зробили!... І так її треба!... Хай не буде артисткою!.. Хай...

І тут я помітив, що з моїх очей ллються краплисті сльози і зупинився. Дідусь злякано метнувся від мене і подріботів у напрямі тієї хати, де лежала вона.

Я довго дивився в його слід, а коли він зник між дотлівакчми згаріщами,—поплентався до штабу генерала, який містився в телеграфній станції.

Генерала застав коло телеграфного апарату. Побачивши мене, він зробив мені рукою якийсь незрозумілий знак і прошипів:

— Ціхо!... Цікава розмова... Випадково сполучили мене з командуючим ворожої армії.. Він гадає, що говорить зі своїм Головним командуванням... Бувший товариш мій Крутько... В перші дні революції дружили...

Я підійшов до апарата і став стежити за ходом розмови. Апарат вистукував слова невідомого.

— Завтра о 4 годині ранку контр-наступ. Страти, крім погрому штабу, не великі, не великі, але ворог зайняв вигідні позиції і потрібна допомога.

— Скільки саме? — спитався генерал і його лице зробилося хвижко-хитрим.

— Для того, щоб зліквідувати ворога, необхідно мати три корпуси. Наразі наступ можна розпочати дивізією допомоги. Дайте ще зо два санітарних відділи для допомоги жертвам ворожого погрому в містечку N.

— Чуєте, що каже про нас? — Повернувся генерал до мене. — Зволоч!...

— Це правда! — сказав я.

— Правда?! — схопився він. — Не може бути?... Містечко, валевне, під час бою потерпіло...

Апарат тим часом вистукував далі:

— Необхідно булоб мати дві-три сотні „диких“, щоби пустити їх в запілля ворога і визволити наших полонених... Ворог поводитья з ними надзвичайно жорстоко...

— З ким ви говорите? — раптом запитався генерал.

— З Головною Командою Західного фронту, — вистукав апарат.

— Ви говорите зі своїм бувшим товаришем, а тепер командуючим * * * армією Коновком, — сказав генерал, стискаючи для чогось мою руку вище ліктя і нахилиючись аж до самого апарату, наче коло телефону.

— Як так? — задріжало в апараті.

— Нас випадково зв'язали.

— Зв'язали?! Ах, ви! Злолоч, негідник, наймит, запроданець... — посипалася з апарату добірна лайка.

— Почекайте! — Поспішно озвався генерал. — За що ви мене лаєте?

— За те, що ви зрадили? — вистукав апарат.

— То ви зрадили, а не я! — гаряче озвався генерал. — Я служу ідеї визволення України...

— Врешете! Цій ідеї служу я, а не ви...

— Ні, я!...

— Тоді я з вами й говорити не хочу! — сухо заторохтіло в апараті. — Ви зрадник України, а я спл її!

— Ви зрадник! — майже викрикнув генерал.

— Завтра о 4-й годині ранку, — озвалося з апарату. — Стрінемося і побачимо.

— Зачекайте! — кинувся генерал до апарату.

— До побачення! — проторохтіло в апараті ще раз і, раптом, в маленькій телеграфній кімнаті запанувала тиша. Молодецький білявий телеграфіст якимось винувато всміхався, наче пробачувався за те, що йому прийшлося бути невольним учасником цієї розмови, а генерал нервово крутив вуси і допитливо дивився на мене.

— Ну, що ви скажете на це? — спитався мене з усмішкою.

— Він мав свою рацію! — відповів я. — Перемога, яку ви сьогодні маєте над ним, належить мені...

— Ва-а-ам?! Яким чином?...

— Пригадуєте, пане генерале, той момент мгаулої ночі, — сказав я, — як уряд і вся ваша армія, опинившись на терені вісімнадцяти квадратних кілометрів, уже почали самі себе ліквідувати?...

— Ну?! — буркнув генерал сердито. — Так що з того?...

— Нічого. Уряд палив свої папери, армія ваша розлазилася по всіх закутках, а ви самі зрізували дезорником свої генеральські ознаки...

— Я зрізував свої ознаки?! — крикнув він обурено.

— Так! — сказав я спокійно. — Ви зрізували свої ознаки, а я в той час тужив за тим, що тепер перестало бути дійсним... Можливо, що це видасться вам смішним, як, запевняю вас, що ваше становище не було тоді більш поважним від мого... Ми визволялися від своїх обов'язків і робили кожний по своєму, що кому було до сподоби... Чи не так?...

— Не розумію! — здвигнув генерал плечами.

— Затуживши так, я зібрав коло себе гурт таких-же, як і сам, і вирішив податися з ними на села, як то в такі часи завжди бувало...

— Як так? — чербив мене генерал. — Ви хотіли дезиртувати?...

— Ні! — сказав я. — Думав просто піти туди, де було мов дійсне. Вирішили йти через одно село, але збилися в полях на манівці і несподівано попали на станцію, де спокійно собі сидів штаб ворожої армії... Як вам відомо, ми знищили його, за винятком самого командуючого, з яким ви тільки-що говорили...

— Та ж це, добродію, надзвичайний вчинок! — скрикнув генерал, простягаючи мені руку. — Я вас, добродію, ніколи не забуду!

— Нічого надзвичайного! — відповів я. — Звичайнісінька випадковість... Раз опинилися перед самісіньким носом ворога, то вже годі було втікати. Напали самі, а потім наспіли селяне того села, до якого ми прустували з надією пересидіти якийсь час.

— О, селяне завжди-ж з нами! — поважно вимовив генерал. — І ви дуже добре зробили, що...

Я його чербив:

— Вони, пане генерале, поспішилися на грабунок і то лише тоді, як ми запалили цистерну з нафтою на запасовій колії, бажаючи таким чином звернути вашу увагу.

— Так! — хитнув він головою. — Ми замітили і наспіли в пору. Гадаю, що населення зараз не може натішитися нашим приходом...

— Населення сидить на згарищах...

— Яких згарищах? — метнувся він. — Адже ж ми обстрілювали лише ті місця, де це конче було потрібним!...

— Одначе погром, пане генерале, також був!... Погром довгий, страшний і жорстокий, в якому брали участь не одні тільки селяне сусідніх сел...

— Погром?! — видивився на мене здивовано генерал і потер для чогось долонею свого вузького й червоного лоба. — Може то так щось таке... випадок якийсь під час бою...

— Але-ж бою майже не було, а погром був і то самий певний, який знищив те дійсне, в яке вірив і яке любив!...

— Що ви називаєте дійсним? — спитався він мене.

— Дійсним була для мене Іда, яка тепер лежить скривавленим трупом...

— Іда?! — підвів він у гору брови. — Яка Іда?

— Талановита артистка, про яку завтра зявиться хронікальна замітка у вашій газеті! — скрикнув я.

— Ціхо! — промовив він надзвичайно лагідним голосом. — Я вас розумію! Сядьте трохи і заспокоїтеся. Я вам щось скажу.

— Знаю, що ви мені скажете! — скрикнув я, стискаючи кулаки. — Скажете, щоб я забув за себе і кохав „Україну“... Але-ж ви самі чули від свого бувшого товариша, що ми всі на майданцях, бо він там, а ви тут називаєте себе вірними синами України і, разом з тим, стоїте один проти одного із зброєю в руках...

— Він зрадник! — сказав генерал. — Ми повинні вірити ідеї...

— А що буде, як я не хочу вірити тій ідеї, бо маю свою власну! — спитався я його. — Чи розумієте ви тепер те, що я хочу бути самим собою?...

— Нерозумію! — здригувався генерал. — Як так самим собою і яку таку ідею маєте ви?...

— Ідею визволення самого себе! — сказав я з притиском. — Ідею відродження первісної і вільної людини!

— Ну, а далі що? — буркнув він.

— Нічого! Іду від вас!

— Куди? На манівці? — нахмурився він. — Чи, може, просто до мого бувшого товариша?

— Ні! Я піду своїм власним шляхом, тим самим, яким задумав іти ще минулої ночі, але так нещасливо...

— Але ж ваше дійсне не дійсне... — всміхнувся він.

— За те в його непорушних чудово-синіх очах є справжнє..

— Що ви хочете цим сказати? — підозріло глянув він на мене.

— Нічого особливого! — озвався я. — Нічого, крім того, що всі ми, пане генерале, не знаємо дійсного і так блукаємо манівцями, маючи справжнього! І коли я знайшов до нього свій шлях, то ніхто не сміє ставати мені на перешкоді!..

— Навіть і я?...

— Навіть і ви!..

Генерал співчуваючо подивився на мене, а я говорив йому щось таке дотп, доки мене не стисло щось за горло і не стало темно в моїх очах. Тоді я відчув на своєму плечі його важку й пухлу руку. Шарпнувся і опам'ятався вже аж на площі!..

Йдучи серед дотліваючих головешок, як крізь сон пригадавав, що я його вдарив... Вдарив сильно і то просто межі очі!..

— Невже вдарив? Невже я міг це зробити?... — злякано й соромливо снувалося щось у мізкові, схоже на думку.

— Нестебір! — голосно озвалося в глибині душі і я зрозумів, що це дике слово означає не тільки один роспач, але й захоплення.

* * *

...Коли я скінчив конати яму, вже смеркалося. Густі тіни швидко спадали на землю і півзруйноване містечко загорталось в саву мглу, наче в саван... Гострий пах розквітлого жасьміну і сморід дотліваючих згарипц якось дивно драгували мої нерви, але, одначе, мені було надзвичайно байдуже до всього і я цілком спокійно пішов до неї...

Вона лежала так само, як і ранійш, тільки коли я нагнувся до неї, то просто в мое лице вдарився цілий рій гомінких мух, які вклался, на нії спати... Голова моя запаморочилася, серце затіталось, а душа забривіла гнівним плачем, з яким годі було змагатися... Я став коло неї на коліна і зачав цілувати її руки... Цілував і цілував, а серце тіпалося й тіпалося і я не міг зрозуміти, від чого саме?..

Скільки я так просидів коло неї, — не знаю. Знаю лише те, що коли через вікно просунулась бліда смуга місячного сяйва і впала на її лице, я відчув якусь безмежну печаль і ніжність самотности і так пригорнувся до себе. Заложив її руки собі на шию, притис її до своїх грудей і повільно колисав її, приспівуючи тихо:

„А-а-а, лю-лі...“

А а-а, лю-лі...“

Колисав доти, доки не заснув так. Спав довго і снівляся мені мої дивні сні. Ходили ми в пралісах. Я — слень. Вона — сарна. Обов почували незвичку розкіш голого життя і обнюхували одне на одному златно-блискучу шерсть... Потім я і вона стали справжніми людьми. Я в звірячій шкірі і з луком у руках, а вона чудовою жевщиною схиплялася над срібним джерелом і мелузалася своїм видом в ньому... І, раптом, якийсь вибух... Я схоплююся на ноги і кудись біжу... Коло порога сліткнувся на закостенілого трупа її бабусі, але в той же час схопився і побіг далі...

На дворі почув ясно, як страшно ревли десь гармати, а на сході жеврілося небо...

— Бувший товариш генерала йде... — механічно блиснула в моїй голові думка. — Обіщав о четвертій годині ранку зустрітися...

Привіс її до ями, поклав на зарошену траву і сказав:

— Дві України там, а третя тут...

— Третя тут... — відгукнулося луною на площі.

Повернувся лицем до сходу і простовав:

— Зачекай трошки!... Зачекай!...

І, витягнувши вперед руки, стояв так, будучи певним, що воно зачекає. Але вже за якусь хвилину побачив його повне безсилля, як воно наперекір усякій волі все наближалося й наближалося і тоді я зрозумів безмежність сили великого хотіння, яке було колись з людьми...

— Не дозволю дивитися!... Не дозволю!... — скрикнув я всією своєю істотою.

— Гр...р...р...р... Гр...р...р...р... — заревло в той час десь уже коло самого містечка.

Скинув із себе плаща, загорнув ним її нерухоме тіло, як малу дитину в пелюшки, і тихо сдустив у яму.

— Вертайся в праліси, люба!... — сказав їй і швидко став засипати землею.

Сонце тільки що зачервовило обрії, як я вирівняв могилку й зупинився над нею.

— Треба щось поставити на ній! — подумав. — Тільки, що саме?...

— Нестебір! — засміялося щось в душі радісно й захоплено.

— Ах, розумію! — скрикнув я. — Значиться вона не вмерла, а тільки переродилась так?!...

— Нестебір! — озвался в друге, ще більш радісно й більш захоплено.

— Ні, ні! — скрикнув я знову. — Ні каменя, ні хреста, ні інших шибениць!... Вона буде так спочивати!...

В той час на сході запало і вслід за тим виринуло велике, червоне, байдуже сонце...

— Як у пралісах... Таке саме... тільки ми не ті... ми не ті... — шептали мої уста.

* * *

...Йшов полями, зривав спіле колосся й замислено повторював про себе слова поета :

„Йшов полями Він
І всі дванадцять з ним“...

— Йду манівцями! — відповідав на те і вийшов так на лівню блискучих рейок.

Глянув в один бік, глянув у другий, — однаково, пусто... Одні лише блискучі рейки, як змії казкові, простяглися в далеч... Все, наче уява...

Раптом:

— Стук, стук, стук...

Побачив зігнуту постать людини над рейками. Підійшов і привітався:

— Слава Богу!

— Як хочете... — відповів понуро дядько.

— Чого-ж то так? — зацікавився я.

— Самі бачите... — мугикав.

— Вачу! — сказав я. — Шрубки викручуєте...

— Треба! — каже поважним, господарським голосом.

— Але ж від цього потяг може зійти з рейок... Нещастя станеться...

— Яке там нещастя, коли... коли... гм...

Підвівся, почувався в потилиці і, раптом засміявся:

— Тепер по цих рейках тільки одно нещастя їздить...

— Як то так?...

— А...а... отак... — якось чудно замугикав він і, підійшовши на два кроки ближче, несподівано замірився на мене сокірою, якою відбивав шрубки.

— Нестебір! — крикнуло щось в моїх грудях і я схопив його за руку.

Він випустив сокіру і вчепився мені в горло. Я вдарив його так, як генерала і він осклаженів. Вишкіривши зуби, схопив мене в свої обійми і ми разом покотилися по рейках.

— Нестебір! — кричав я, намагаючись підбити його під себе.

— К-к-комунія пр-р-проклята... — хрипів він, пручаючись.

— Спатріть, товарищі! — почувся десь близько чийсь захоплений голос. — Вот так штука!...

Дядько поблід, затремтів і руки його ослабли.

— Штиком ету сволоць! — почулося вже десь зовсім близько і хтось невеличкий підбіг з боку і з усієї сили вдарив дядька багнетом у груди.

— Получай, куркуль! — викрикнув.

Я встав і спокійно зачав обтрушувати на собі пісок.

— Ви, товарищ, кто такой? — спитався мене невеличкий, позпраючи то на мое нове убрання, то на свого закрівавленого багнета.

— Я, товаришу, зі штабу нашої армії, на яку вчора напали блакитні бандити... — відповів я.

— Ага! — хитнув він розуміючо головою. — Тогда псйдом вместе... Ведь наші уж давно началі наступленіє...

Підійшло ще двох і ми всі разом подалися в напрямі ближнього села.

— Як мавівцями, так мавівцями, аби лише скорше до справжнього, скорше до мети, скорше до великого Хотіння, якого позбавилися ми!... — думав я про себе, ступаючи в ногу зі звоїми новими товаришами.

*

*

Село, в яке ми прийшли, було наче мертво... Йшли вулицею і нігде нікого. Німу тишу полохали одні лише роздратовані собаки.

— Что-то жрать хочеться... — промовив невеличкий, ідучи поруч мене.

— До куркульей сіганьом! — сказали на те другі два, йдучи слідом за нами.

Зупинився невеличкий і став розглядатися.

— Нужно бить осторожними, товарищі! — прошептав. — Собакі лают не даром!... — Должно бить бандіти где нібудь сидят...

— А нам то что? — мугикнули другі два. — Что нам?...

Раптом лице невеличкого заясніло.

— Відіте, товарищі! — майже скрикнув. — Вот там на воротах, кажись, красний флаг болтається...

Показав рукою в бік одного обійсця, на воротах якого дійсно щось червоніло.

— Наші! Пайдьом! — голосно сказали другі і ми подалися до воріт.

— Небось, теперіча все харашо будет! — говорив невеличкий, посишаючись вперед.

Прибіг до воріт і став, як укопаний.

— Это не флаг... — промовив розчаровано.

— Как так?! — здивувалися другі, зупиняючись на місці.

— Да, так! — відповів невеличкий. — Самне обнакновеннее штани, но только в крові...

— Все равно зайдьом! — сказали на те другі, підходячи ближче. — Какоє нам дело?..

— Действительно... — промовив ніяково невеличкий і відчинив ворота.

Навіть пес не вибіг на зустріч нам. Проїшли через широке, заросле зеленою травою подвір'я і ввійшли в хату. Пахло кислою капустою й цибулею. Мале хлоп'я злякано дивилося на нас із запічка, а на печі хтось стонав.

— Где хозяйка? — спитався невеличкий у хлопчини.

Хлопчина дріжав і мовчав, як видно, не розумів, що його питають.

— Де мама? — спитався вже я його.

— Пішли кудись, — відповів хлопчина.

— А ти не знаєш, куди вони пішли?

— Ні!

Мої товариші вишпорили по хаті. Шукали чогось на миснику, на полядях, під ліжком, під лавою і зазирали за образи, увітчені папіровими квітками та ласкавцями, але нічого такого не могли знайти...

— Жрать хочеться... — скаржився невеличкий, не перестаючи вишпорити.

— А на печі хто лежить? — допитувався я хлопчини далі.

— Татко...

— Чого-ж він там лежить?

— Їх якійсь гайдамаки били...

— Гайдамаки білі?! — схопився невеличкий, зачувши відповідь хлопчини. — За что-же ето оні так?...

— Господь його знає та відає!... — хрипло озвалося з печі. — Прийшли й заходилися, щоб хліба та сала дав, а й нічогосінько не маю...

— Ну, что-же? — знов спитався невеличкий.

— Шомпалами всю спину зрізали... — озвався з печі.

— Ех, с... с...! — скрикнув невеличкий. — Ми їм покажем! Ми, красноармейци, в обіду не дадім... Ти не беспокойся, товарищ!..

— Дай-то Боже милій! — вже крізь сльози озвалося з печі. — Тільки отих красмейців я тако-ж знаю...

— Как так? — в один голос запиталися мої товариші.

— Спи мій сина їм не хотів дати, а вони йому шкуру із спини здерли, так били...

— Как-же ето так? — здивовано спитався невеличкий. — Как-же так із за одного только сена?...

— А хто його знає?... Кажали, що він бандит, бо він, бачите, одному красмейцеві сокірою голову розбив, як той сам до клуні піз...

— А, так ти, с... с..., куркуль!... — загукали мої товариші. — Слезай-ка сюда!..

— Війтезь Бога!... То-ж бачили на воротах мої штани, як мене били...

— Слезай!... — закричали.

— Стійте! — сипнав я їх. — Яка користь з того, що ви його стягнете з печі, коли ви ще не знаєте, що саме діється в цім селі... Адже-ж ви самі чули як брехали собаки...

— Да, собакі не даром... — Простягнув невеличкий півгоносом. — Жрать хочеться...

— Господарю! — звернувся я знову до печі. — Ми свої люди і вже другий день рисочки в роті не мали.

— Не маю і я... — застонала піч. — Гайдамаки все, що було, забрали. Як хочете, то візьміть собі бухінець хліба в коморі, тай ідіть з Богом...

— Ну, вот, так-би ти давно сказав! — вигукнув на те невеличкий і, повернувшись до других, весело підморгнув. — Єсть жратва, товарищі! Пайдём!...

— Тільки в комору всі не йдїть! — злякано озвалоя з печі. — Хай їде той, що по нашому балакав...

— Что ето значить? — витріщився невеличкий. — Как ето так?...

— Господар, певне, гадав собі, що я старший між вами, а тому так і каже! — сказав я, цілком забувши, що міг покликатись на те, що належу до штабу

— А, к чорту! — стрепенувся невеличкий. — Все равни і пікакіх старшіх здєсь нету!...

— Але, бачите, для нас-же самих ліше буде. — Почав було умовляти їх, але малий хлопчина сховився з місця і сказав:

— Я сам принесу!...

Пошлював босими ніжками по припічку, зліз аж коло самого порога і вистрибнув у сїни

— Рятуйте! Красмєйці пришли! Рятуйте! — раптом заверещало щось за ворітьми.

— Красмєйці пришли! — відгукнулася дєсь далі сильним і дужим голосом.

— Гав, гав, гав... — забрехали собаки.

— Бам, бам, бам... — залунав по селу гвалтовий дзвін.

— Ізмєна! — скрикнув невеличкий і, скинувши з плеча карабіна, прожогом метнувся у двері.

Ми побігли слідом за ним.

— Не забудьте штани взяти, що на воротах висять! — закричало щось із печі. — А-а а... різалєй пєкло вашу маму!...

Ми вибігли з хати і кинулися на городи. Спочатку бігли через грядки з капостою, потім густими та темними коноплями і нарешті опинилися в полі.

— В лєс, товарищі! Там спокійней будєт! — скомандував невеличкий.

І ми побігли просто проти сонця на полудєнь, де смарагдилася важка смуга лісу. Із села хвилинами долїтав до нашого слуху звук гвалтового дзвона і якісь голоси, але ми на те вже не звертали ніякої

увати. Бігли і, навіть, не озиралися. Очі наші заливав піт, сорочки поприлипали до тіла, дихати не було чим, але ні один з нас не думав стати на відпочинок і зупинилися лише тоді, як стали ва узліссі.

— Вст, товарищі, дело! — промовив невеличкий, витираючи рукавом свого брудного „спінджака“ рясний піт на чолі.

— Куркулі все віновати! — вимовили другі два, злякано озирваючись назад себе.

На білім тлі роздвілої гречки рухалися якісь чорні цяточки. Ті цяточки що хвилини все збільшувалися й наближались і через якийсь час ми вже ясно побачили де кілька вершників, як вони з усіх сил гнали на нас.

— Бежім! — закричав невеличкий і кинувся в гущавину ліса.

— Нестебір! — озвалося щось в мені злякано й трівожно.

Глянув на сонце. Було таке, як і вчора: байдуже й покірне великому Хотівню.

— Швидче-б уже кінець! — подумав я про себе і побіг також у ліс.

В лісі була прохолода. Пахнуло кропивою, суницями і грибами, як колись у пралісах. І стало мені легко на душі і став я бадьоріще бігти.

— Рятуї мене мій біг завзятий! — заявила несподівана думка.

На хвилинку став і засміявся:

— Спочатку не було нічого... Потім з'явився біг, а з нього витворився Бог..

— Товарищі, не оставать! — гукав невеличкий, біжучи попереду всіх.

В голові моїй все снувалося:

— Спочатку нічого... зявився біг... витворилося слово.. слово Нестебір.. і так.. і так став Бог..

Схопився і побіг..

* * *

Молодецький „послушник“ в чорному підряпичку й сивій аксамитовій шапочці, розповідав нам:

— Вони рідко коли й на світ показуються... Їдять і п'ють дуже мало... Спдять собі в пече-

рах та Богу моляться тихо, бо в голос і не говорять... Один мовчить п'ятнадцять літ, а другий сімнадцять..

— Вот, товарищі, дуракі якіє! — здивовано промовив невеличкий, хитро поглядаючи на нас.

Червоні проміні сонця падали на ніжне лице молоденького послушника і робили його таким незвично - світлим, як лица черначок на картинах Нестерова.

— Ти поведьош нас к ним! — сказав раптом невеличкий до послушника.

В тихих очах послушника щось блиснуло і він коротко відповів:

— Ні!

— Почему же это так? — загоричився невеличкий.

— Тому, що вони ніколи ні з ким не говорять і нікому не показують свого лица... Вони великі схемники..

— Нічиво! — задьористо стрипенув головою невеличкий. — Ми їх заставім показати нам все, что только напрятали там у себя..

— Я ве могу! — зі сльозами на очах, промовив послушник.

— А вот это відіш?!..

І невеличкий в одну мить повернув до нього свого багнета.

— Єще только одно слово і кончу! — сказав суворо. — Веді!..

Послушник затрясся, як осиковий лист і, мовчки, рушив з місця

Зараз-же за монастирською пасікою, де ми відпочивали і де стрінули цього послушника, який так необережно похвалився нам своїми „великими старцями“, була страшна гущавина, а серед неї маленька капличка.

Послушник зупинився і сказав:

— Отут вони моляться на Великдень..

— А где-же они сами? — нетерпеливо спитався невеличкий.

— Вони в своїх печерах... Йдіть уже сами.. Отак просто... Он два дуби з хрестиками в корі..

Сам упав на коліна і заплакав:

— Боже! Прости мені грішному!

Між двома дубами було дві глибоких нор, коло яких ми й зупинилися.

— Ішь, как зверію дікое сидят! — голосно промовив невеличкий, нахилиючись над одною норю!

— А нутка, отци, вилезайте! — загукали другі над другою норю.

— Я став з боку і почував у своєму серці таку шалену й прикру біль, що мені хотілося крикнути й упасти на землю, але цікаві думки напружували всю мою істоту і заставляли її слухняно чекати дальшого...

— Вилезаєте, ілі нет?! — кричали всі разом над норами.

У відповідь ні одного звука.

— Знаєте, товарищі! — схопився раптом невеличкий. — Я между вамі самий маленькій, а потому я просунув в ету дпру, возьму ентого отца за что попало, а ви свйчас-же тявіть мене за ноги!...

Але в той час з обох нор, висунулися дві маленьких, чорних постаті. Були одягнуті в довгі чорні рясн і такого-ж коліру ковпак, з яких спадали на лице густе накриття. Стали обидва коло своїх нор і звели до неба очі.

— Давайіте драгоценності, которіе спрятани вамі! — крикнув до них невеличкий.

Схемники мовчали.

— Ви слышите, ілі нет?! — крикнув у друге.

Ті дивилися в небо і мовчали:

— Что вы поглхлі?! — канувся невеличкий до одного схемника і шарцув його за груди. — Свопочь!...

Схемник тільки зітхнув, але з уст ні слова...

Тоді до невеличкого приєднались другі два і сталося те, що передчувало моз серце...

„Упокой Господи души рабів Твоіх!... — голосив коло каплички послушник, а я стояв наче скаменілий і, як крізь сон бачив перед собою два чернечих труци, лиця яких були такі спокійні й лагідні... Очі їх верухомо дивилися в небо, наче бачили там Того, кому вірили безмовно і ради кого так тихо вмерли...

— Нічиво нету... — ніяково промовив невеличкий. — Тільки одна ікона там...

Призирливо подивився на темні норці, в яких тільки що шукав заховані цінності і раптом, зітхнув:

— Пайдьом, товарищі, що лі?..

— Кудаже нам тепер ідті? — озвались товариші. — В деревню опасно...

— Да... — замислено простягнув невеличкий і глянув на чорні трупи схемників.

Дивився довго і з надзвичайним зацікавленням, наче в перше бачив їх. В лісі смеркалося і густі тіні сновигали між деревами, все згущаючись і все звиваючись в одну велику чорну мглу, яка називається літньою ніччю...

Лиця невеличкого не було видно і я не міг знати, яке на нього враження зробив той наглий дзвін, що почувся з монастиря, але другі два здригнулися й перехрестилися..

Невеличкий злякано присів до долу і, майже простонав:

— І до яких ето пор будем так, Господі?!..

Ніхто нічого. Тільки один ліс шумів та сумно гули монастирські дзвони.

— Пайдьом своїх іскать! — раптом схопився невеличкий. — Самі ми пропадьом здеся!..

І всі ми встали і пішли вузькою стежиною, яка ледве була помітна серед чагарників, надіючись знайти десь затишний закуток для того, щоб переночувати і діждатися світа. Було дивно мені почувати себе цілком иншим, як був досі і ніяк не міг пригадати отого незрозумілого первісного слова, хоч почував себе мало-що не первісним...

— — — — —

...Заночували в хатині полісовщика, старого і привітливого... Нагодував нас дикою качкою, що застрілив на болоті вже при заході сонця і напоїв медовою ситю, яку він готував на своїй пасіці..

Невеличкий частувався, але чомусь ні разу не підвів голови і не сказав нікому ні одного слова. Мовчки слухав він, як говорили инші, а сам усе чогось зітхав і його тупе лице жалісно кривилося, наче

він набрав повен рот гірчиці, або проковтнув щось надзвичайно гідке. Я сидів осторонь і думав про те, що таке дійсне і яке саме оте велике Хотіння, що...

— — — — —

... Наше дійсне:

— Нестебір...

— Наше велике Хотіння:

— Мавівці...

... Те, що нас прислідують і ми втікаємо, зовсім мене не дивує і не жахає. Я завжди зможу відкрити свої груди, тільки хотів би це зробити так, як оті схемники, щоб без єдиного слова, і щоб були очі до неба...

1921 р. 19. грудня.
м. Львів.

ЗА ГРАТАМИ.

(З минулого).

Крізь мережево прозорих фіранок було видно сонну вулицю й самотні ліхтарі на ній. Хвилинами марудну тищу ночі тривожили пронизливі викрики сирен на Дніпрі і тоді в моїй затишній кімнаті згинці переходили з кутка в куток якісь чудернацькі тіні й крадькома зазирали через мою, низько скилену над писальним столом, голову і чигали, ще не виключені римовані думи, які біверними рядками стелилися на маленьких аркушиках сірого паперу...

Я надзвичайно любив свою затишню кімнату, бо в ній міг бути тим, яким є завжди і в дійсності. В ній я промовляв до себе найреволюційніші промови, укладав найскладніші плани державних переворотів і мріяв величними здвигами приспаних сил маси, коли вона визволиться з ланцюгів самовпевненого культурництва і зруйнує не тільки державні університети з їх заскоруждими й безглуздими професорами, але й замицить непорушні дома роспусти, в яких поважані батьки „почесних“ родич корастуються продажним коханним „безчесних“ доньок бруків Великого Міста...

Я не є настільки самовпевненим, як є самовпевнені в своїх твердженнях наші „патріоти“, а тому гаразд знав, що в моїх думках досить було крайньої суб'єктивності, але хвилинами мені здавалося, що так думають і мріють цілі мільйони гноблених і це заставляло мене складати якісь дивні, мені самому незрозумілі пісні, які я часто сплеував на маленьких аркушиках сірого паперу й пересплав до редакції одного часопису, де вони завжди друкувалися на першій сторінці зі спеціальними заставками і кінцівками якогось, невідомого мені, маляра...

Не знаю через що саме той маляр малював такі химерні силетинья людських м'язів, коли в моїх піснях усе було таким ясним і таким отвертим. —

„Розділимо тони в півтони,
Роскидаєм зло барикад“...

Ніяких страшних символів, ніяких вимислових алегорій і нічого того, що є в картинах „найславнішого“ буржуазного маляра, які він понамальовував по спеціальному замовленню для окраси публичної читальні „Національного Дому“.

Та, власне кажучи, то мене так цікавило, як і літературно - еротичний тижневник „Шлюбні Вісти“, який вважався найпопулярнішим виданням в столиці молодій державі і якого без огляди не міг взяти в руки.

Далеко більше цікавила мене моя власна кореспонденція. Двічі на день, рано і вечером, почтаціон привосив мені гачку ріжноразмірних листів, серед яких було багато листів цілком невідомих мені людей, які хвалили мої пісні і радили писати — хто „по новому“, а хто „по старому“, а були й такі, що погрожували „особистою розправою“...

Перед тим, як мав сісти до стола й написати про „зло барикад“, я довго ходив з кутка в куток, гаяючи тіни і думаючи про анонім. Це був перший „політичний“ анонім і він не міг мене не схвилювати. Пашучи свою нову пісню, в мовчазній тиші глухої ночі, моє вухо чутливо ловило, неохайно написане на маленькому клаптикові жовтого паперу неприємне:

„М. Г. Изъ достовѣрныхъ источниковъ мнѣ стало извѣстно, что васъ въ ближайшемъ времени должны арестовать и лишитъ всякой свободы дѣйствій. Зная васъ какъ порядочного человѣка и симпатичного поэта, немогущаго принести вреда созданію Великой, Единой и Недѣлимой Украинской Державы, а также немогущаго поклебать прочнаго положенія нашего Ясновельможнаго Пана Гетьмана, — считаль необходимымъ предупредить Васъ, дабы вы имѣли возможность избѣжать ожидающей васъ неприятности.

Сь совершеннимъ почтеніємъ Вашъ „Доброжелатель“.

— І хто-б це такий міг бути? — виринула в мізкові запитуюча думка. Але слідом за нею вивкала друга, спокійна і розсудлива, яка переконуючо запевняла:

— Дурниця яка! Чи варто надавати значіння таким річам, як анонім? Передовсім аноніми ніколи не пишуться порядними людьми, а поза тим, вони завжди брехливі!..

Змагаючись з думами, виводив останній рядок своєї нової пісні, а вухо ловило обережні шелести тіней і далекі кроки невідомих людей, що йшли на світло моєї затишної кімнати...

Кроки чим далі, тим стають яснішими і нарешті, крізь мережево фіранок побачив трьох мужчин і одну жінчину, які раптово зупинилися проти мого вікна.

Зрозумів і відчув якийсь незвичкий спокій у душі. Встав, засвітив свічку, спалив на ній неохайно написаного аноніма, потім закурив папіроску і став чекати.

Через хвилину почувся дзвінок до сторожихи. Дзвонили настирливо, нахабно і рішуче. Однє мужчина підійшов аж до самого мого вікна і став на сторожі. Коли через декілько хвилина сторожиха відчинила їм надвірні двері і вони стали спотикатися по східцях в напрямку моєї кімнати, я сам вийшов їм на зустріч, тримаючи в руках свічку.

— Руки в гору! — крикнув високий, чорний, вусатий мужчина, що був вперед інших.

— Не бійтеся! — сказав я. — Прошу до хати!...

Високий мужчина направив на мене цівку браунінга і, не повертаючи назад себе голови, промовив:

— Вперед!...

Миттю, з-за його плечей, вискочив присадкуватий і товстий, як монастирський економ, білявий жандарм і маленька чорнява жінчина, яка нагадувала собою партійну товаришку. Станули коло мене і так разом увійшли в кімнату.

— Чому-ж ви того добродія не кличете? — сказав я до високого мужчини, кивнувши головою на вікно.

— Не ваше діло! — відрубав він мені. — Сідайте і сидіть собі тихо... Будемо трусити вас...

Мені робилося весело. Стільки часу все сам і сам, а тут такий несподіваний випадок. Я голосно засміявся й спитав:

— Ви, напевне, щось дуже коштовне загубили, коли шукаєте в таку пору?...

— Прошу бути тихо! — буркнув сердито вусач, відчиняючи шуфлядку в писальному столі.

— О, з великою приємністю! — Тільки дозвольте мені закурити...

— А де-ж ваші папіроски?

— Там, в шуфлядці...

Вусач витяг коробку з папіросами і, мовчки, став пакувати у свої кешені. Напакувавши повну кешеню, він закурив одну папіроску сам, а решту по-сунув до мене.

— Можете курити... — сказав згідливо.

Я зазирнув у коробку. З цілої сотні папіросок, з яких я викурив не більше десятка, зосталося всього дві папіроски. Я взяв одну і всміхнувся:

— Дивно! Ви перший раз у цій кімнаті, а по-чуваєте себе, як у дома...

Вусач призірливо пирхнув і відповів:

— Я скрізь однаковий...

Пройшовся по кімнаті, розглядаючи стіни і чогось всміхаючись. Перед портретом Шевченка зупинився на хвилинку, скривився гірко і махнув рукою:

— Куди не піди і всюди одеї..

Сплюнув і повернувся до мене:

— Революціонер, значиця?...

— А хіба я знаю?...

— Начинайте!... — нервово скрикнув він до своїх товаришів. Присадкуватий поліз до шафи з книжками, а жінчина стала нишпорити по всіх кутках і викидати на середину кімнати все, що звертало її увагу і здавалося підозрілим. Вусач старанно перетрусив усі мої папери й раз за разом злісливо позирав у мій бік...

— Так е... так е... — цідив крізь зуби. — Він самий, голубчик...

— Знайшли щось, мсже? — спитався я його наївним голосом.

— Так, так... знайшов... еге-ж... — шипів він, складаючи на купу всі мої папери, листи, фотографії й записні книжки.

— Що ви хочете робити?

— Потім побачите!

— Бачите, мені цікаво було-б знати це зараз, бо тоді я знав би, як маю ставитись до цього.

Вусач поклав на кучу останню записну книжку й промовив:

— Як хочете, так і ставтеся, а зараз одягайтеся і підемо!...

— Куди?

— Потім побачите!

— Я мушу знати зараз, бо треба-ж щось з помешканням зробити...

— Вово вам більше не потрібне!...

— Як то так?!...

— А так... Одягайтеся!... Як хочете, то беріть і постіль з собою...

— Так, ви мене арештовуєте, чи що?!... — з робленим здивуванням скрикнув я, удаючи страшно схвилюваного.

Це, як видно, йому припало до сподоби і він, цілком яншим, майже співчуваючим, тоном вимовив:

— Що-ж робити?... Наказ такий!.. Надто неспокийний чоловік був з вас!..

— Чому був, а не є?...

— Тому, що вас тепер замкнуть і всяким таким штучкам годі вже виявлятися!...

— Ви думаете?...

— Цілком певно!... Одягайтеся!...

Через хвилину я вже був одягнутий. Загорнув у ковдру свою подушку, а вони забрали мої папери і ми вийшли в спокій ночі. Зараз же підійшов і той, що вартував біля мого вікна. Він був з карабіном і сердитий, бо одягнутий був легко, а осіння ніч була вже холодна..

* * *

Йшли вулицею, як мертвою... Вусатий попереду, я за ним, а всі інші за мною. Нігде нікого, тільки ліхтарі блимають та наші тіви танцюють по звучних тротуарах. На розі двох якіхось вулиць стрівули трьох у сірому, в залізних „черехах“ і з карабінами в руках. Всі три йшли поруч і голосно шкрябали своїми чобітьми, що здалеку здавалося, начеб-то волочки важкі кайдани.

— О, це певна охорона! — сказав я в голос.

— Так! — промовив вусатий. — Вона вас також стерегтиме...

Порівнявшись з нами, вони всі три враз зупинилися і взяли карабіни на поготову.

— Кто ідєт? — спитався один ломаною московською мовою.

— Свої! З арештованим! — голосно сказав вусатий.

— Кудя? — спиталась „череха“.

— До криміналу!...

— А, криміналь!... Карашо, карашо!...

Пішли далі. Ми звернули в якийсь провулок і вийшли на широкую вулицю, яка рівною биндою ліхтарів тягалася ген-ген в п'ятому тихої осінньої ночі і зникала десь аж за містом в чорній смузі сонних лісів.

Небо над нашими головами було глибоке, темносине, а зорі яскраві і лагідні. Зовсім нездавалося мені, що я позбавлений волі і йду під вартою до криміналу, а чулося в душі щось таке ніжне, лагідне і щире, як оті зорі, і мені хотілося говорити з людьми, дивитися в їх очі й викликати в їх серцях таку-ж саму чулість.

— Ви жонатий? — спитався я вусатого.

— Жонатий!... Бодай її чорт узив!... — сердито буркнув він.

— Чого-ж то так? — зніяковів я.

— Зволоч моя жінка!... Ледащо!... Все їй гулі, а діла не любить...

Я замовк...

Стали йти передмістям. Низенькі, симпатичні домочки, похилі паркани, шелочучі осінні сади навколо і сухе листя на вузьких хідниках. Щось мінорне брело в повітрі й обгортало собою мою душу. — Скоріше б уже і до свого місця! — думав я про себе, йдучи за вусатим.

Раптом, на тлі визоряного неба, серед густих садів вимальовалися контури чогось великого, грандіозного й страшного. Догадався, що це й в той славнозвісний кримінал, про якого стільки створено самих дияволивих легенд і про який ще й досі не-реказують самі нестворені речі.

За високими мурованими стінами, величезний, чорний, в декілько поверхів будинок — тюрма. Підійшли до залізної брами, коло якої стояло двох вартових в „черенахах“ і зупинилися. Вусатий показав їм якісь папери і став стукати в браму.

— Кто там? — почувся з-за брами хрипкий голос.

— Свої! Арештованого привели! — гукнув вусатий.

Задзвеніли ключі, забрязчали ланцюхи, заскрипіли заржа леза замка і брама відчинилася. Обережно, водячи на всі боки очима, показалося лисяче, з рудими, коротко підрізнаними вусами, лице вартового доглядача.

— Етот? — кивнув на мене головою..

— Та вже-ж не я! — сказав вусатий

— Что, вор?...

— Де там! Звичайнісенький політикани!...

— А-а-а!... Політєскій, пожалуйста! — вишкірив ехидно золоті зуби.

І тут я почув, як на мене повійнуло з брами земляним холодом і я, несподівано для самого себе, зробив крок назад.

— Не хочу!...

— Что!? — витріщилося лисяче лице. — Ташіте сво!... Присадкуватий і той, що вартував вікно, схопили мене за плечі і штовхнули вперед. Звідкись прибігло ще двох з карабінами і стали коло мене, а я між ними сам один, як піймана миша. Взяли й повели просто в будинок, коло дверей якого також стояли вартові і привели в якусь темну й вогуку кім-

знату, яка ледве що освітлювалася маленьким каганчиком. Тут роздягли мене до гола, перетрусили до останньої ниточки і забрали в мене не тільки гроші й цезорика, але й навіть шлейки.

— Єщо повесіться! — сказав „діжурний“. — Знаєм ми євтих політичєских!...

Потім звелів мені одягтися і йти за ним. Вусатий і інші більше вже мною не цікавилися. Плутаючись в обвислих штанах, я йшов слідом за ним у гору, кудись аж на третій, чи четвертий поверх. Пішли вузьким коритарем, по один бік якого були маленькі заґратовані вікна, а по другий — ряд невеличких залізних дверей, з круглими дірками по середині. Зупинився коло дверей, які були аж у самому кінці коритари. „Діжурний“ вийняв з за пояса вязку ключів і став відмикати двері. Я ж чекаючи заки він відімкне, приголомшено дивився на двері і задавав собі питання: — Для чого, власне, потрібно було псувати на ці двері стільки заліза, як було-б досить і одного дерева?...

— Нарешті двері відчинилися і „діжурний“ крикнув:

— Ну, марш! Чіво там єщо разглядивать!...

І тільки я переступив через поріг, як двері за мною зачинилися і мене обгорнула вогка темрява...

* * *

Напружуючи очі, я довго вдивлявся в темряву і нарешті побачив перед собою, мало-що не під самою стелею, маленьке, заґратоване вікно, крізь яке скупенько пробивалося бліде світло досвітку. Кинув свою ковдру й подушку на підлогу, а сам направився до вікна. Раптом на щось наткнувся і воно скрикнуло:

— Ктє здєсь шалаєтца? Не падхадї!...

Я відступився і сказав:

— Я й сам не знаю, хто я?... Тільки-що вихнули сюди...

— Значїтца Українєц? — почувся знову голос.

— Українєць!...

— Так тїбе і нада! Другой раз своя гєтьман не захочєш!...

— А чому ви думаєте, що я його хочу? — спитався я невідомого, по вмові якого вже догадувався, що він належить до роду „восточних человеков“.

Щось заворушилося перед мною і через хвилину спалахнув вогник сірничка. На ліжку, яке стояло під вікном, лежав у чорній черкесці довгий мужчина і пильно вдивлявся в мене своїми, незвичко блискучими, пів божевільними очима. Довгий, орлиний ніс цікаво був звернений до мене, а з чорної невеличкої борідки хижо всміхалися два рядки міцних білих зубів.

Простягнув до мене свою довгу, жваву руку і сказав:

— Познакомимся! Абрамянц, Армянин, партії Дашнакцатур!

Я стиснув його руку і сказав своє прізвище.

— А какой партії? — спитався він мене.

— Ніякої! — відповів я.

— Как так?! — схопився він. — Так для чего-ж тебе, душа мой?..

— Не знаю! Догадуюся, що за пісні..

— За пісні, гавариш?! — скрикнув.

Сірничок догорів і стало темніше, як було перед тим. Устав з ліжка, схопив мене за руку і дико розреготався:

— Вот так киш миш!... Вот так штука!... Ха-ха-ха-ха!.. Ха ха ха ха!... Так за пісні, гавариш?..

— Так, за пісні, які я складав..

Абрамянц раптом затих і шумно бухнувся на ліжку.

— Лажись і ти, душа мой! — промовив він глухим голосом.

— Де-ж його лягати? — сказав я, шукаючи в пітьмі своєї ковдри і подушки.

— Там еще один кровать есть! Вот я посвячу немножка! — озвався він якесь слабо, пошепки майже.

Засвітив сірничка і промовив: — Скарее, душа мой! Не здоровица мене..

Я побачив друге ліжку з подертим сінвиком і соломяною подушкою, а коло нього, прикованого до стіни, залізного столика. Скоренько розстелив ковдру, поклав подушку і ліг.

Лягаючи, глянув на Абрамянца і щось страшно стисло мене за серце. — В його очах, як він дивився на мене, була така страшна туга, наче в тієї скотини, яку кладуть звязаною під ніж різника. — Мимоволі одвів на бік очі, а в той час сірничок згас і я почув:

— Спокоїной ночі, товарищ!

— На добраніч! — відповів я і зараз же відчув у своїм тілі таку страшну знемогу, що так і задерев'янів

Лежав так і не міг поворохнутися. Начеб-то спав і, разом з тим, ні на одну хвилину не переставав відчувати важких холодих стін тюрми, серед яких так несподівано опинився.

* * *

Вже цілком сіріло на дворі, коли до мене прийшов сон: рідне село, вигін, череда збірається, пастух ходить коло неї і грає на волинській дудці так жалібно-жалібно... Дорогою йдуть люди і всі чогось плачуть... Чую, як стискається горло, в очах повно сліз, а проте хочу сміятися... Хочу сміятися, але слюзи самі ллються і я починаю плакати, як плачуть всі люди... Плачу і чую, що моя подушка вся мокра, одначе прокинутись не можу... З величезним зусиллям розкриваю очі і бачу перед собою червоне коло з величезними ґратами, на яких розіснуто людину. Злякано озираюся наоколо. Нічого особливого. Саме сходить сонце. Абрамянець, скинувши з себе одягу, цілком голый, вивіз на вікно, вчепився обома руками за ґрати і так занімів.

— Товариш Абрамянець! — покликав я.

Навіть не порушився.

— Товариш Абрамянець! — покликав я в друге, вже голосніше.

Він ні звука.

— Я схопився з ліжка і потяг його за ногу. Він злякано здригнувся і зіскочив на ліжко.

— Чого тобі нада?! — вишкірив до мене зуби.

— Вибачайте! — промовив я. — Мені здавалося, що... знаєте, мені приснилося...

— А ти, душа мой, туди пасматри, как там всьо живьот! — показавна вікно рукою.

Я став на його ліжку і хотів уже лізти на вікно, але він мене затримав:

— Осторожно нада смотреть, а то „черепаха“ стрелять будет...

Став поруч мене і ми обидва разом обережно стали висувати в вікно свої голови. Я ще ніколи не бачив таким рідного мені міста. З низу, від Двіпра широкими хвилями плвли срібні тумани, серед яких, як чарівні кораблі, виривали осяйні вранішнім сонцем золоті бани святої Софії, Михайлівського і Дівочого монастирів, а там, під срібною заслоною туманів, ревло, гуло й гомоніло тисячами голосів пробуджене Велике Місто.

— Яка краса! — вирвалось з моїх грудей.

— Цурік! — почулося внизу.

Абрамянц шарпнув мене за руку і ми разом падали на ліжку.

— Гаварил-же я, что нада осторожно! — сказав до мене з докором.

Мені стало ніяково. Щоб перервати неприємну мовчанку, я промовив:

— Але-ж краса яка, мії Боже!...

— Какой там краса! Никакой краси здесь нету! Вот как у нас на Кавказ краса, так краса!... Солнце там какой! Небо какой! Воздух какой! Люди какой!... Ех!...

Схопився з ліжка й метушливо забігав по „камері“: шість кроків вперед, шість кроків назад... Бігав, плювався й лаявся:

— Какой краса? Дурак такой! Посадили в свой турма и думают, какой карош дело!...

Я непорушно сидів на його ліжку і, мовчки, дивився на нього, як він усе ще бігав і все лаявся. Нарешті він трсхи заспокоївся і звернувся до мене:

— Ни бойся! Ми карош человек ни трогаем! Ми карош человек лубим!...

— А хто його знає, який я! — промовив я тихо, бажаючи викликати його на більш сердечну розмову.

— І ни говори! — загорячився він. — Ты карош человек!... Я ето знаю!...

Він сів поруч мене і закрити лице долонями.

— Що з вами? — спитався його обережно.

Здрігнувся, й хотів було встати, але зостався на місці і тихо промовив:

— Вот ти видиш тепер, что я плачу!... Видиш, что плачу і это значить на Кавказ хочу!..

— А на Кавказі тепер напевне дуже гарно... — почав було я говорити, але він перебив мене:

— Ни говори! Ни нада! Я сам скажу тебе, как у нас карашо! Никакая турма там нету! Все карош люди і карош живут... Када человек подлий бивает, тогда ему падло делают... А када человек карош, так приходи до нас і живи с нами, но только ни раздражай, а то наш народ середити делается і тогда бить будет, резат будет і стрелят будет...

Ще нижче похилився:

— І природа в нас карош, і девушки, і песни карош.. Захитався назад і вперед, назад і вперед. Тоненьким голосом, кризь слези затягнув:

„Один верблуд в лубов іграв, другой верблуд в лубов іграв, третий верблуд...“

Махнув рукою:

— Нет, лучше ни нада! Здесь ни карашо, а там карашо... Живи себе, шашлык кушай, карош девка люби, карош вино пей, грейся на солнце, нюхай воздух і ничего тебе ни нада...

Схопився на ноги й знову забігав по камері.

— Сказали, что я разбойник і посадили в етот турма, а я только Дашнакцатур і больше ничего...

— Що-ж то значить? — спитався я.

— Ничего ни значить, душа мой? — сказав він.

— А все-ж так...

— Всего толки своя Великий Армения хочет!...

В той час в маленьку дірочку в дверях просуввся чвісь червоний ніс і почулося сердите:

— Чиво разоряетесь?.. Сидіте смірно!...

— А я ни хачу! — крикнув Абрамянц і зручно плюнув на двері.

Червоний ніс гідко вилаявся і зник.

— Штоби не ентот новий, так чорта два дал-би ему чаю... — почулося вже десь аж на другому кінці коритаря.

— Ето он пре мина так... — засміявся Абрамянц до мене.

Пройшовся разів два по кімнаті і знову потягнувся до вікна.

— Обережно, товаришу! — застерігав я його.

— Нічого!.. Я тільки на „черепаху“ поемотру...

Видряпався на вікно, вчепився за ґрати і цікаво висунув голову.

— Дурік! — почувлося з двору.

— Товаришу! — крикнув я до нього.

— Нічого... — відповів він, висовуючись ще вище.

— В бак! — гаркнуло з двору і Абрамянц, ловлячи руками повітря, впав торилець на ліжко. Голова його була залита кровю, з якої двинилися на мене непорушні очі. Ніс, здавалося, загинувся ще більше і зробився цілком орлиним... Вражений такою несподіванкою, я не знав, що робити і так закаменів над свіжим труном свого випадкового свободолобивого товариша.

Через декілько хвилин в камеру прибіг „діжурний“ доглядач, а разом з ним тюремний лікар і два вартових. Коритарний вартовий з червоним носом, топтався в дверях і ніяково моргав очима.

— І хто-би мог подумать, что он на таком решитесь!..

— Да.. — процідив крізь зуби „діжурний“, — а ми от него не только гинджал, но і подтяжки забрали когда то...

Покликали двох санітарів з носилками і ті винесли його. Слідом за ними пішов і „діжурний“ зі своїми вартовими і в камері зостався я та коритарний вартовий. Він довго і співчуваючо дивився на так нагло спорожніле Абрамянцеве ліжко і, важко зітхнувши, промовив:

— Тепер вам тут страшно буде самому...

Я сидів на свому ліжку і мовчав.

— Нічого, — говорив він далі, — як би так, що до чого, то ви мене покличте. Я зараз же прибіжу... Не спокійний був цей Азіят, так ото й догрався...

Я лише тепер звернув увагу на те, що він говорить по українському, та ще й з подільською вимовою.

— Чому-ж ви по московському не говорите — спитався я його.

— Та, я той... по московському тільки з Москалями говорю, а ви ж не Москаль — сказав він.

— А звідки ви самі?

— Я сам з Калинівки, що коло Винниці. Степан Вагрії називаюся...

— Чого ж ви тут служите?

— Отакої! — образився він. — А де-ж то я маю служити?... Сім літ у війську прослужив, пять літ стражником був, три роки на війні тинявся і щоб я не мав права тут служити?... Я-ж не сам, а сімю маю: стара мати, жінка, четверо дітей...

— Звичайно, звичайно! — озвався я лагідно. — Ви маєте повне право..

— От бачите! — задоволено веміхнувся він. — То-ж треба чимсь содержуватися..

— А, так! Ви правду кажете..

— Що ж ви думали, що я отак собі?... Ні, я для діток все.. Старшій син вже вчиться..

— Де-ж він вчиться?

— В жандармів.. Вченим шпіоном буде..

— О, то дуже добре!..

— А то ж!.. Я бачите, не для себе роблю..

Зітхнув. Глянув ще раз на порожнє Абрамянцєве ліжко і вийшов з камери. Грюкнули двері, брязнув замок і стало тихо..

Скільки я ще сидів так — не знаю. Тільки вже аж тоді, як у дірці з'явився червоний ніз знайомого мені коритарного вартового, який чогось пильно стежив за мною, я встав і став ходити по камері. Розглядаючи сірі муровані стіни, побачив багато різноманітних написів, під якими знайшов два-три підписи відомих революціонерів і патріотів.

„Д. Дмитрук. „Крестьянскій Союз“. Адміністративно. Олонецька губернія. 1907 р.“

„Алексій Петровъ. „Р. П. С.-Р.“. Покушеніє на...“, нижче приписано олівцем:

„Вѣчная память, дорогой товарищъ! Разстрѣлянъ въ лѣвѣмъ углу тюремнаго двора въ ночь съ 11-го на 12-е октября 1906 г.“;

„Абрамянць, арманской партия Дашнакцатуръ...“

Щось стиснуло серце й потемніло в очах. В ушах залунало найвищо-щире: „Када человек кароше так приходить до нас і живи с нами...“

— Ну й дожився! — з'явилась в голові сумна думка. Знайшов у кешені кусничок олівця й дописав:

— Вічна тобі пам'ять, свободолюбний товаришу! Убито через вікно німецьким вартовим, 26 го вересня 1918 р.“

* * *

За днями дві минули, а я все сидів і пудився. Написав своє прізвище поруч Абрамянцевого, а нижче намалював календаря і викреслював з нього кожний прожитий день...

Після довгих моїх прохань і „лестныхъ отзывовъ“ коритарного вартового, з яким я майже потоваришував, мені дозволено читати біблію і провадити свої записки. Часами до моїх рук діставалося заяложене число газети і тоді в моїй камері було справжнє свято. Я по десять раз перечитував кожний рядок зненавиджених колєсь газетних хронік і не обминав навіть оголошень...

„Книгарня „Час“ має на складі“... — читав я.

— Гм... цікаво... — говорив сам до себе і читав, читав, читав...

І стало якось так, що неділь три під ряд я не міг побачити ві одного газетного клаптика. Просив коритарного вартового, але той чогось уникав мене і на мої витання — що діється в місті, відповідав:

— Гетьман порядки наводить:

— Які порядки?

— А хто його знає... — казав неохоче і поспішався втікти.

Довгі осінні ночі гнітили мою душу й виснажували мізок. В густій темряві, навколо мене, здавалося мені, блукала безщасна тінь Абрамянца, а я все ходив шість вперед, шість кроків назад і все думав, згадував, марив і тужив...

Одної ночі прокинувся від гарматньої стрілянини. Схопився на ноги і став прислухатися. Стріляли десь не далеко, бо аж важкі мури дріжали і так до самісінького ранку.

— Значиться, переворот! — радісно говорив я сам до себе. — Ех, люблю перевороти...

Тільки ранок, а я вже на вікні. Замерзло все і нічого не видно.

— Значиться, зима вже! — потирав задовольнено руки. — Досидівся...

— Гр... рум... гр... рум... гр... рум — ревли гармати за містом.

— Гі гі-і-і... заверещав зняряд над тюрмою.

Брязнуло десь, посипалось щось і стало тихо.

Раптом двері в камеру відчинилися і на порозі став якійсь добродій в чорному пальті й сірій шапці. За вим, з виглядом побитої собаки, топтався вартовий Степан.

Добродій простягнув до мене руку і сказав:

— Ви вільні!...

Повернувся й пішов далі. Степан підскочив до мене:

— Замовте там за мене слівце, щоб я тут старшим був!... Самі знаєте, треба содержуватися, і спичуться!... — жалібно промовив він.

— Що?! — скрикнув я, поспішно одягаючись. — Та ми.. та ми цю тюрму рознесемо!...

Він так і присів:

— Отакої!... Як-же так без тюрми?!...

— Нам ґрати не потрібні, — сказав я, складаючи свою ковдру. — Воля, так воля!..

— Та, що вам Бог дав! — дивувався Степан. — Та-ж вам останній мужик скаже, що без тюрми ніяк не можна!...

Я його вже не слухав. Схопив свою постіль на оберемок і кинувся по східцях на двір.

...Коло брами ревли юрби схвилюваного народу і радісно вітали блідих і виснажених в'язнів.. Морозило, падав дрібненький сніжок і десь гриміло — „Слава!...“

21. серпня 1921 р.

„РЕВОЛЮЦІЙНИМ ШЛЯХОМ.“

(Із записної книжки).

Місто мовчало, наче мертво. Стоючи на розі двох пустельних вулиць з карабіном в руках, дивився на зоряне осіннє небо і шептав:

— Мерзотники... то-ж не так давно самі кричали, що смертної кари не повинно бути!..

І згадувалося, що вони сказали:

— Ви, товаришу, сентиментальний тип, а революція таких не знає...

Стрижена товаришка, в сірій гайдамацькій шапці, закликаючи в рот „реквізованого“ цукерка, призьорливо пирхнула:

— Такої мягкосердечности від вас ніяк не сподівалася..

Я, мовчки, взяв карабіна і, разом з іншими, подався на варту, хоч моя душа поривалася до темного льоху, що під будинком „Тимчасового комітету охорони Революції“, де сидів якийсь заляканий і звичайний юнак, якого „засуджено“ до розстрілу. Чи варто згадувати те, що він був самий звичайний собі і що тільки через це я став в його обороні?... — Гадаю, що не варто було, бо моя „оборона“ викликала серед моїх товаришів лише самозадовольнений регіт і більш нічого.

Думаючи про них на самоті, бачив перед собою їх слино захоплені лиця і чув їх „програмову“ мову, завдяки якій вони зуміли на якийсь час стати тими казковими каліфами, які, жартуючи, нищили нерозвинене і карали на смерть ненароджене.. У, якимось дивно, надзвичайно чудно було відчувати те, що я з ними уявляю якусь цілість і що нас вяже одна мета, ради якої взяв у руки заіржавленого карабіна і став з ними на безлюднім роспутті..

Хвилинами, десь у середині грудей, з'являлося незрозуміло прикре почуття, яке буває після безсон-

но-п'яної ночі, або після якоїсь наглої страти.. і відчував, що дійсно втратив.. Так утратив віру в тих, кого досі вважав відданими справі боротьби за право гноблених і хто здавався мені покликаним самою революцією. І тепер, після цього випадку з отим звичайним юнаком, відчув як у мене щось обірвалося і впало на серце, даючи йому до нестерпучого болю, який заставляв мене напружувати всю силу своєї волі, аби стриматися від якогось, мені самому ще невідомого, непевного кроку...

— Гидотвизи... — майже несвідомо складалося спокійне слово лайки, і я поспішно зводив до неба свої очі й намагався думати оте старе, як світ, давно пережите, Кантове: „Зоряне небо наді мною і моральний закон в мені“...

Дивився і думав, а душа несвідомо тужила, серце чогось стискалося, мізок ворухився від настирливої думки:

— Звідки у них така певненість?..

* * *

...Все, що творилося й твориться, являється низкою кінематографічних малюнків, лише з тією різницею, що ми всі являємося співучасниками цього величезного сценарія, що називається — сучасне життя.. і якраз, цього життя я не в силі зрозуміти і дарма тільки вишукую логіки зявищ.. Захоплений, як і всі інші, зявищами боротьби, я здатний був робити те все, що робили мої товариші і переконано дивився в майбутнє, яке пророкували всі „бувші“...

І коли над вечір „чужі“ залишили місто, „наші“ створили „Тимчасовий комітет охорони революції“, який забрав до своїх рук усю владу і охорону громадського спокою, заки не прийдуть „свої“. Після того, як оголосили наказ і відозву до населення, з ініціативи товариша голови „Комітету“, який вважався одним з найвизначніших членів нашої партії, взялися за „очищення“ міста від ворожого нам елемента..

Довго і сумно блукали по вулицях наші тіні, дивно і чудно лунали стримані голоси, які чулися між магазинами дрібного краму, де переважно провадилися труси, але ще дивніше і чудніше було те, що

ніхто з нас нігде не міг знайти навіть натяку підозрілого і скрізь, як один чоловік, усі ждали „своїх“...

Навантажені предметами спекуляції, консервами та цукерками, невеличкими гуртками вертали назад. Де хто був незадовольнений і говорили між собою:

— Це ж чорт зна що таке!... Щоб „Комітет охорони“ і не міг виявити ніякої діяльності!...

— А що то нам ще „свої“ скажуть?!...

— Є чого турбуватися!... — казав я по своїй „несвідомості“. — Чим спокійнійше, тим і ліпше!...

— Хе, — відповідали в'їдливым тоном. — Чи ви, товарищу, уявляєте собі, що таке даний момент і Революція взагалі?...

— Цілком! — змагався я. — І, як мені здається, чим більше спокою тепер, тим більше ладу потім...

Згідливо плескали по плечу і сміялися:

— Ви, наївна людино!... Ми вас на варту вишлемо, бо з вас добрий вартовий буде!...

* * *

....Зрадили, та щей невимовно... Хтось з товаришів привів „злочинця“, отого самого звичайного юнака... Затримали його на вулиці, коли він чогось біг бігом, і зараз-же обшукали. Знайшли за пазухою претовстющого зшитка з гімназіальними віршами, присвяченими якійсь „зв'язочкѣ Наташѣ“ і щодняника, де інтимні переживання юнацької душі були рясно забарвлені політичними сентенціями на такі теми, як — „Хто винен“ і „Хто ліпший?“... Було чимало прикрого і про нашу партію, яку юнак називав „кучкой шарлатановъ и узурпаторовъ“.

— О, це фрукт небезпечний! — важно промовив товариш голова, розгортаючи зшиток.

Всі глянули на звичайну постать юнака, який був одягнутий у драгну гімназіальну шинелю і стоптані старенькі чоботи. Очі його ніяково моргали, бліді губи злякано ворушилися, наче хотіли щось сказати.

Товариш голова дивлячись пильно йому в лице, спитався:

— Скажіть нам, будь ласка, куди ви йшли з цією прокламацією?

Юнак, почувши слово „проклямація“, затремтів весь і хриплим, ледве чутним голосом, відповів :

— Я хател к Серьоже...

— А що то за Серьожа такий.

— Ето мой товарищ... Ми вместе учімся...

— І ви йшли до нього на таємну нараду?

Юнак витяг з ковчиря свою біляву голову і, заїкаючись, сказав :

— Я не знаю, что ви говорите...

— Що то значить? — здивовано підняв голова брови.

— Я не знаю українського язика...

— Як то так?! — майже крикнув голова. — А український хлібець їсте, га?..

— Я не знаю...

Голова обвів нас усіх таким хитрим поглядом і, підморгуючи до стриженої товаришки, яка байдуже їла цукерки, сказав :

— Перед нами, товариші, цікавий примірник „білого“ агітатора! Зараз ви самі побачите, що це правда!...

Розгорнув зшитка і прочитав :

„Бедная моя Родина! Етот глупий русскій народ настоящій скот! Подлеци жиди і мошеннікі украинци, — (что значить: украсть!) — обманивают его, а он і не думает о том, чтобы безжалостно расправиться с этой гадіной і возвратиться к билому велічю Помазніка“...

— Ач, який мудрий! — почувся з кутка голос бувшого „ніжняго чіпа“ старої армії, який тепер відогравав одну з цершорядних ролей в „Ціка“ нашої партії. — В „расход“ його, зволоч таку!..

— Мені здається, що його треба судити... — покашлюючи, промовив хтось від порога.

— А хіба не можна просто „революційним шляхом?“... — стиснула плечима стрижена товаришка.

Юнак так і присів.

— Я нічево не знаю... Я нічево не дѣлал... Я только для себя... Із какай-то газети спісал... — залемнтував він.

— Гм... ловко притворяється, хлопака!.. — за-

реготався бувший „ніжній чін“ і, разом з ним, зареготалися й інші.

Голова зробив знак рукою тому, що стояв коло порога і той підійшов до столу.

— Зачиніть його і поставте вартового! — показав рукою в бік юнака.

Той підійшов до юнака, взяв його за рукав і сказав:

— Ходім, голубчику, куди тобі належиться!..

— Товариші! — озвався я. — Мені здається, що цей юнак нічого страшного собою не уявляє і що його булоб найкраще пустити до його Серьожі.. Мало чого хто не напише в своїх записничках і щоб так кожного стали ми тягати..

Але мої товариші зробили такі здивовані лиця, так дивно вдивилися на мене, що я замовк. Голова многозначно кашельнув і сказав:

— Чи не збірєтеся ви його боронити?..

— Цілком! — відповів я. — Хіба ж можна судити людину за те, що вона инакше думає?..

— Але як думає, га?! — скрикнув „ніжній чін“. — Чому ви, товаришу, не звертаєте уваги на зміст його затаєних думок?..

— Я думаю, що кожда людина має право по своєму думати! Крім того, людина ця ще настільки мслода, що невідомо, який вона зможе витворити світогляд в майбутньому? — сказав я, але „ніжній чін“ з'їритовано схопився з місця й загаласував:

— Товаришу Голово! Я не розумію, де наша партійна дисципліна?.. Хіба ж це можливо, щоб товариш міг себе так тримати?..

Голова схвильовано закашлявся і я затих. Мовчав, коли юнака вивели до льоху, що під будинком, мовчав також на протязі цілої години „суду“. Мовчав тому, що бачив даремними всякі змагання з ними, коли їх очі світілися якоюсь незрозумілою радістю і коли кожний думав про те, що ось то він не так собі звичайний обиватель, який залякаво сидить десь у закутку, а творець подій, який може багато і який, навіть, має власть судити людину, та ще й суворо.. Особливо ясно бачив я це в очах стриженої товаришки, лице якої аж палало від таємної радості, що вона

також учасниця „суду“, — суду хоробливої пристрасти дрібних душ, де, однаково, їй було добре і приємно... Дивився на них і дивувався — як я досі міг бути з ними?..

* * *

...Читали уривки зі щоденника і на тій підставі судили автора. Говорили багато, але ні слова не сказали про те, що судять випадкового хлопчика і невідомо з яких причин. Про це сказав я і сказав просто:

— Смішно, товариші, судити дитину, будучність якої ще впереді!... — Я розумію, коли судять агітатора, але не розумію, як можна судити дитину за її школярські зшитки?..

— А ви думаєте, що як він виросте, то до нашої партії вступить? — засміявся „ніжній чін“. — Не турбуйтеся, товаришу, не турбуйтеся!..

Товариші зареготалися, а голова суворо насупив брови і сказав:

— Замість того, щоб сперечатися, ліпше проголосуємо! Хто за те, щоб випустити його на волю, прошу піднести руку!

В повітрі була самотня рука і та рука належала мені. Всі інші сиділи й затаєно всміхалися. Голова по фатовому озирнувся навколо себе і сказав:

— Хто за те, щоб...

— Я обидві! — заглушаючи останнє слово голови, крикнула стрижена товаришка і, разом з нею, піднесли вгору руки всі інші.

— Коли ви по своєму, то я по своєму... — блиснула в моїй голові несподівана думка і, в той-же час, до страшної нудоти зненавидів їх і відчув погребу бути самим собою, щоб міг вільно думати...

І коли голова оголосив засідання „суду“ зачином і, звертаючись до товаришів, запропонував розійтися на варту, — я перший узяв карабіна і сказав:

— Охоче!..

Стрижена товаришка глузливо оглянула мене з ніг до голови і процідила крізь зуби:

— Я так і знала... Сентиментальна личність...

* * *

...Зорі великі і яскраві, яких не буває в літку... Небо, як прірва, але, одначе привабливе і закликаюче... Вслухаючись в чудну мовчанку міста, чув биття власного серця й розмову власної душі і марив людиною... Марив, а перед очима стояла тремтюча постать звичайного юнака, який написав „только для себя“ оте страшне „мошенікі“, за що мусить згинати... і ця постать чим далі, тим більше наближалася до мого сумління і воно починало трівожити мізок, викликаючи в нім цілі рої самих суперечливих думок, серед яких найстирливіщою була думка про обнову, ту саму обнову, якої чекають не тільки в місті, але й далеко за містом...

І сталося так, що залишив місце варті і подався до того льоху, де сидів юнак. Застав там лише одного вартового, який був не то сонний, не то п'яний.

— Відчиніть, товаришу, двері! — сказав я до нього. — Мушу арештанта взяти...

Вартовий ледачо подивився на мене і, без найменшого зацікавлення, „отак собі“, спитався:

— А ви з комітету, чи що таке?

— Та ж не з вулиці! — удав собою сердитого. — Мені наказано, щоб я його..

Тут я зробив рух рукою з гори в низ і лице вартового ожило.

— Ага! — скопився він. — В расход, значить-ся!.. — Ну, що-ж... Так йому й треба...

— А ви його знаєте, чи що таке? — зацікавився я, думаючи, чи не помиляюся, йдучи проти волі своїх товаришів.

— Та я так собі!.. Раз треба, так треба!.. — сказав вартовий.

Увійшовши в льох, засвітив сірника і побачив знайому зігнуту постать юнака, як вона злякано сиділа в кутку коло якоїсь старої бодні.

— Ну, що? — звернувся я до юнака.

— Не бейте!.. Клянусь пам'яттю свого отця, що я нічого злого нікому не делал!.. — залементував він.

І тут тільки я побачив, що його лице було в синяках, а драмна шинелька цірвана на шматки.

— Вас били? — спитався я.

Він тихо заплакав...

— Не плачте! — сказав я і лагідно погладив його по голові. — Я вас заберу звідси...

— Ви меня разстрелять хотіте, да? — захвилювався він. — Разстрелять, да?...

— Заспокійтеся! Мовчіть і йдіть зі мною! — сказав я тихо і стиснув його за плече.

Він з хвилину дивився мені в очі, а потім глибоко зітхнув і промовив:

— Я готов!...

Через хвилину ми були на місці моєї варті.

— Бачите пустельні вулиці? — спитався я його.

— Що ви хотіте делать? — затремтів він.

— Нічого... Йдіть собі...

— Как?... Куда?... — спантеличено говорив він, не знаючи, як розуміти мене.

— Дуже просто! Йдіть собі...

— А ви стрелять не будете? — спитався.

— Ні! — скрунув я головою і в слід за цим вистріляв у небо всі п'ять набоїв, які були закладені в карабін. — Тепер вірите?...

— Спасібо! — гаряче сказав він. — А как-же мой дневнік?

— Ваш щоденник в моїх товаришів, які засудили вас на смерть. — відповів я.

Він якось чудно вигнувся вперед і раптом в моїх очах блиснула зелена блискавка і я почув, як мої ноги посковзнулися і як я полетів у якусь чорну прірву, несвідомо хапаючись руками за повітря. Потім, як крізь сон, почув лише одне слово:

— Мошенікі!...

* * *

...Опам'ятавшись, побачив себе самотнього серед пустельної вулиці, над якою движало зоране осіннє небо.

І почув, як страшно боліло межі очами, але не хотів витиратися, хоч знав добре, що мое лице закривавлене.

„Зоряне небо наді мною“... — почала було складатися думка, але в той-же час десь недалеко щось сильно заторохтіло й затріщало і я побачив, як в ста кроках від мене якісь невідомі розбивали магазин...

1921 р., 12. листопада.

м. Львів.

„ЗА ВСІХ — ОДИН..“

(Із записної книжки).

Наступали. Повільно, але певно. Щоденно посу-
валися вперед на десять кілометрів і цікаво „нюхали
повітря“. Часами затримувалися і тоді відпочивали.
Козаки збиралися гуртками і захоплено співали січо-
вицьку пісню:

„Чи далеко славний город Кіїв?...“

А Кіїв, звичайно, був ще далеко. Необхідно було
положити ще не одну сотню, а то й тисячу завзятих
голов, щоб побачити золоті маківки святої Софії.
Однаково, ця думка нікого не турбувала і серед ко-
зацтва завжди був гарний настрій...

— Смішно, щоб ми не здобули Кіїва, як вони
всі страхопуди! — Так говорили між собою козаки
в той час, як по штабах сиділи „партійні старшини“
і провадили завзяті змагання за свої „програмові
істини“. Важке було повітря між ними і нічим було
дихати. Особливо почувалося це під час відпочинків,
коли такі змагання переходили всякі міри терпимо-
сти і панове старшини ділилися на групи і, з піною
біля вуст, кидали друг другу:

— Що?! Водиченко генерал?! Хам, а не гене-
рал!.. Мужик... Бунтовщик!..

— А ваш Павлюченко баба!.. Онуча!.. Нік-
чема!..

— Хто сказав, що Павлюченко баба?... Хто ска-
зав, признавайся!..

— Я сказав, бо це правда!..

— Що, правда?!.. Ах, ти!..

І в такий момент, коли найбільш гарячий при-
хильник Павлюченка ліз із багнетом на найбільш га-

рячого прихильника Водиченка, виступали найбільш гарячі прихильники „Єдиного“, розводили їх і заспокоювали тим, що при давніх умовах, коли існує „єдиний фронт“, сваритися за таких генералів, як Павлюченко, або Водиченко, немає ніякої рації..

— Запевняю вас, товариші, що обидва вони однаково доведуть справу до цілковитої загибелі... Згадайте мов слово!...— виривався десь із кутка голос приблудного „соціаліста революціонера“.

— Що всій справі буде швах, то це й я скажу! — чувся голос молодого поручника, бувшого гетьманчика. — Тільки не соціалістам про це говорити..

— А ви думаете, що чорва сотня збудує Самостійну Україну? — чулося вже декілько голосів.

— Та вже й не ви збудуєте її! — не втихомирився гетьманчик. — Навколо нас крутяться всікі швики та зрадники, а ви про чорт-звєа що галасуєте!... Чи не ліпше було б оглянутися навколо себе і про щось инше подумати..

— Не гетьманчикові вчити нас, не гетьманчикові! — уже кричав соціаліст-революціонер.

— І не большевиківі галасувати на мене! — гарячився гетьманець.

— Прошу не забувати, що я капітан російської служби і за такі річи морду бю!... вискакував на середину старшинського зібрання соціаліст-революціонер і гетьманчик, закусивши губу, йшов у куток на місце свого супротивника і зачинав та і плічати доста, „щоб заспокоїтися“.

Тим часом під вікнами старшинського зібрання ходили козаки і, прислухаючись, пошепки говорили між собою:

— Ги... ги... а наш брат ніколи не буде так довго балакати та сердитися..

— А, то-ж... в морду його, тай годі, як що він тев...

— Хі... хі... хі...

— Ходім самогону шукати...

— А ти знаєш?..

— Знаю!..

— Ходім!..

І не було в тому нічого дивного, коли о самій півночі коло старшинського зібрання розляглося несподіване:

„Не разбажу я песней годалою
Раскошный сон красавиці маей!“..

Господар зібрання бомбою вилітав на двір і кричав:
— Геть мені звідси! Як вам не соромно! А ще й козаки!

— Ми такі козаки, як ви охвіцери! — чулася з вулиці нахабна відповідь,

Тоді на двір вилітало ще декілько прихильників Павлюченка та Волличенка і з диким криком священного обурення кидалися на дорогу, де грізно стурбувались кремезні козацькі постаті і починалась розправа..

Де хто втікав, де хто попадав до арешту, але на ранок усе по старому, бо судити козака не можна було вже тільки через те, що на нього одного припадало не менше трьох старшин і він був чимсь таким, як ота „Сняв птиця..“

Коли рушали вперед, то йшли охоче і радо співали свій „Козацький гімн.“

„Оце я, Ярема, га-га-га.

Оце я, Ярема, го-го-го.

Оце я, Ярема, гі-гі гі.

Оце я, Яре-гема, гоп-гоп-гоп..“

Вьгнані „за повинність“ селянські підводи, довгою валкою тьгнулися слідом за ними і весь похід нагадував собою якийсь загадковий здвиг, який здавлеку скидався на похоронний похід, або..

— А ми думали, що це до Могиліва на ярмарок! казали селяне в якомусь заведбаному Кам'янецькому селі, дивлячись на наші вози.

„Боротьба розвивалася“.. Про це говорилося бодай у тих відозвах, які я складав у той час, як у старшинському зібранню провадилися гарячі суперечки на такі „актуальні“ теми, як — „хто кращий?“ — а коло зібрання все частіше лунало — „не разбажу я песней годалою..“

* * *

Йшли свіжими слідами руїни. Знаходили в придорожніх ровах знівечені трупи невідомих людей. Хоронили їх. Ставили хрести на свіжих могилках і перекозувалися, що „ми такі ліпші...“

В більших містечках виходили проти нас на зустріч — попи, ксьондзи та рабіни. Говорили щось про визвольну боротьбу, а тим часом їх очі світілися смутком і тривоگو.

— Дайте ж нарешті нам спокій! — преслизся бідні робітники одної містечкової цукроварні, коли їх обвинували в зносинах з ворогом і в державній зраді.

Не допомоглося. Судили і розстріляли. І з того почалася повінь судових справ. Досить було суддів, ще більше злочинців, а ще більше свідків. І суди то були не звичайні, а все наглі, бо „військово-польовими“ називалися. Судили спочатку робітників, потім Жидів та селян і, нарешті, стали самі себе судити. — Казали, що скрізь зрада...

Прийшов до мене „соціаліст-революціонер“. Сів коло стола і тихо промивив:

— Ви будете мене боронити, як що мене схоплять?

— Як то так? Хто схопить? — спитався я, не розуміючи його.

— Бачите, мені стало відомо, що мене мають арештувати і судити, яко зрадника...

— Але-ж ви не злочинець, а я не адвокат, товаришу! — сказав я.

— Так-то воно, то так!... — заговорив він тремтучим голосом. — Але мені хотілося-б на всякій випадок мати за собою ваше слово... Ви-ж і пишете де-що...

— А ви втачіть! — несподівано вирвалося в мене.

Він засміявся:

— Бачу, що з вас кепський оборонець, але все-ж таки... Все-ж таки дуже вас прошу!...

Викурив запропоновану мною цигарку і пішов собі. Пройшовшись де кілька раз по селянській хаті, де мені було призначено „квартиру“, я спокійно взявся за свою роботу.

Величезний плякат був майже готовий. На тлі цілого моря людських голів, над якими грізно здіймалися в горі гострі коси та списи, виступала буйна пляма вершника із шаблею в руці, якою він показував у задимлену далеч полів, укритих клубками шрапнельних вогняків. Зоставалося ще написати заклик. Подумав трохи, згадав щось і став виводити:

„Ходіть люде, з хат і з поля,
Тут кується краща доля!..“

І в той час, коли я виводив останнє слово заклику, в хату ввійшов посилий козак. Вийняв з книжки адресованого до мене пакета і сказав:

— Роспишіться.

Я росписався. Козак склав книжку і, чудно всміхаючись, заговорив:

— Та й били-ж його, проклятущого. Два зуби вибили, а він таки не признав!

— Кого били? — спитався я, не розуміючи про кого він говорить.

— То ж вам там написано! — кивнув він головою до пакета.

Я розірвав коперту і прочитав:

„З наказу Командуючого дивізією, вас призначено оборонцем селянина Григорія Борини, обвинуваченого в державній зраді, справа якого має розглядатися 18 го вересня ц. р., в помешканню Вільховецької народної школи“.

Плякат поблід. Заклик зазвучав фальшиво. Одним рухом руки зійняв його і шпурнув у куток. Не більше, як чотири дні тому, він сам на власну руку провів мобілізацію свого села і припровадив до дивізії більше ста хлопців, а це..

— Це щось незрозуміле! — промовив я в голос.

— Книжки знайшли в нього.. — сказав козак.

Я, мовчки, підійшов до вікна і став дивитися на вулицю. На вулиці стелилась вечірня мла, було сонно і тихо і не хотілося вірити ні в які змагання..

* * *

Обороняв як міг, але дарма.. Розстріляли, не дивлячись на те, що його увільнення домагалася вся сільська громада. Розстріляли, не дивлячись на те, що нічого злочинного він не зробив і що знайдені в нього книжки були всього лише вірші Дем'яна Відного. Розстріляли його за те, що він в один час був головою Ревкому і не допустив до руїни свого рідного села. Забуваючи за те, що його поступування було гідне любого патріота, — звинуватили 45-ти літнє життя...

Пригадую його, який він був блідий, коли сидів на шкільній парті, яка в той час уявляла собою лаву підсудного. Говорячи своє „останнє слово“, він казав: „Зерна неправди нема за мною, але говорити немаю чого, бо нема до кого...“

Сів за парту і сидів так аж доки не вийшли судді і не винесли свого жорстокого присуду: — „розстріляти!“... Він обвів їх усіх сумним поглядом своїх, попідбаваних підчас „допиту“, очей і плюнув просто на той стіл, за яким засідали судді.

Гордо тримався цей гречкосій!..

А от „соціаліст-революціонер“ не був такий. Він хвилювався, тремтів і раз у раз звертався до мене з одним словом: — напишіть!..

Як живого бачу я його перед собою. Бачу цього „соціаліста“, як він тремтить не гірше якого небудь трусика, коли його раптово взяти за спину...

Зовсім инакше повів себе молоденький поручник, бувший гетьманчик. На самі впевнені запитання прокурора, він тільки всміхнувся:

— А ви-б кокаїну більше ванюхалися, так тоді й розумніші запитання ставили-б!..

Слово „розумніші“ вмовив з притиском. Меткий був і знав, що сказати. Присутній при цьому командуючий дивізією, схопився на ноги і, чисто „шевченківським язиком“, запитався:

— Что это значит?

Судді ніяково мовчали.

— Голова суду піднявся і залепетав:

— Бачите, пане генерале! Пан прокурор перед засіданням суду нюхає кокаїн для натхнення...

— Какого вщо там натхнення? Что за ґрунда? Сейчас-же освободіте етаво челаवєка!... — і показав рукою на гетьманчика.

Це був, здається, останній суд, який засідав „новім правилам“. Після того суди вже були різні, але розстрілювали ще більше і головну ролю в цих розстрілах грав не хто инший, як визволений гетьманчик і той самий „прокурор“.

Головним чином боролись зі „зрадою“ і знаходили її на кожному кроці. Однаково, як це не дивно, місто веселилося. Щоденно відбувалися різні вечори з музикою та танцями, на які сходилися п'яні і тверезі і на яких було надзвичайно цікаво... Часами розпорядчики цих вечорів запрошували і мене і тоді я, не сміючи відмовитися, приходив і сідав де небудь у темному куточку, „щоб не перешкоджати“, і так спостерігав за тм, що робилося в залі.

Одного разу, бажаючи непомітно вийти, я пішов якимсь темним коритарем і попав у запущену кімнату. Крізь вікно падала з двору бліда смуга місячного світла і в кімнаті стояла молодша мла. Щось сумне було в цій млі і, вдивляючись у неї, відчувалася якась незрозуміла туга і непевність. Раптом у коритарі почулися чііє кроки, а потім голоси.

— В потилицю найкраще... — говорив, якийсь чудний, пів-знайомий голос.

— Як в потилицю, так і в потилицю, тільки без промаху... — говорив другий, наче-б то „прокурорів“, голос.

— Тільки, знаєте, пане прокуроре, сорок тисяч зараз..

— Гаразд! Бери, тільки гляди!..

Зашелестіли папері і було чутне часте, не рівне, гарячкове дихання.

— Ну, тепер я його не випущу! — захоплено озвався незнайомий.

— Але-ж його вже нема в залі! — сказав „прокурор“.

— Хіба?! — схопився незнайомий.

— Правду кажу!...

— А ну-но ходім! Він сидів коло музикантів у куточку...

Коло музикантів сидів я. Коротенька розмова „прокурора“ з невідомим зацікавила мене і, разом з тим, схвилювала. Спочатку я хотів виждати і так вийти, але потім роздумався й повернувся в залю. Став знову на своє місце і зразу-ж помігив, що за мною стежить дві пари очей: одна „прокуророва“, а друга ні чия инша, як гетьманьчикова. З хвилину дивився на них, не знаючи сам, що почати, а потім підійшов і сказав:

— А револьвери, панове, добрі маєте?...

— Які револьвери?! — скрикнули в один голос.

— Такі, щоб у потилицю... — сказав я, не спускаючи з них очей.

Вони фальшиво засміялися і поблідли. Стали, щось говорити про якогось шпика, який начеб-то з'явився тут „з того боку“, але я не слухав їх. Все було ясне. Отой самий плякат з вершником і закликком наробив мені чимало потайних „приятелів“, бо хіба-ж можливо було таке казати, як оте: „Ходіть люде?..“ То-ж сам начальник штабу зауважив мені:

— Такую сволочь гаять нужно, а не прасить!..

Повернувся і вийшов із залі.

Йдучи сонною вулицею містечка, ні разу не озирнувся назад себе, тільки привычавне до стрілу вуха, чутно ловило кожний вистріл з недалекої позиції.

— Там стріляють просто в лоб! — думав я про себе.

* * *

Коло дверей мого мешкання стояла зігнута по-стать людини, яка, начеб-то, чогось прислухалася. Змірявши її одним поглядом, помітив, що вона в чомусь чорному й довгому, не то в жидівському халаті, не то в пошівському підряснику, я спитався:

— Чого ви тут стоїте?

— Я... я на пана чекаю... — заговорив він заїкаючись.

— Але тепер ніч! — сказав я. — Зайдіть завтра..

— Ні, пане! — вирівнявся він. — Дозвольте сьогодні, дозвольте!

В його голосі брехали сльози.

Відчинивши двері, я впустив свого чудного гостя попереду себе, а сам став шукати сірничка.

— А може-б ми без світла поговорили, га? — сказав гість.

— Чого-ж то так? — спитався я, засвічуючи лампу.

Мій чудвий гість був зі зморшеним лицем і з білою патріярхальною бородою, старий Жид. Його великі чорві очі горіли, як дві жарини, а тонкі віздрі горбатого носа здригалися, як у породистого коня. Він тримав у руках свою пелехату шапку і ніяково покашлював.

— Сідайте і розкажіть! — сказав я, підсунувши до нього стільця.

Він глибоко зітхнув:

— Я стоячи скажу вам!

Раптом упав на коліва і схопив мене за ноги:

— Це я тільки вам скажу!... Тільки вам!...

— Заспокійтеся, Бога ради! — схопив я його за плечі. — Що ви, справді!..

Він помалу встав на ноги і, витираючи рукавом халата сльози, гаряче заговорив.

— Ви знаєте Аврума Штуцмана, богобоязливого і справжнього Жида, який щоденно читає святу Тору і щоденно думає про те, щоб зробити добре діло?...

Я мовчки хитнув головою.

— Аврум Штуцман, то я! — вдарився кулаком в груди. — То я читаю святу Тору і думаю про добре діло!

— Яке таке добре діло думаєте ви, пане Авруме? — спитався я.

Він нахилився до мене і урочисто вирік:

— Я маю свою ідею: За всіх — один!...

— Що то значить?

— То значить, що я хочу постраждати...

— Як? Для чого?! — здивувався я.

— Хай мене одного старого розстріляють, а молодих випустять!..

— Я вас не розумію! — сказав я, встаючи з крісла. — Як же це так, щоб вас розстріляти за когось иншого?

Я пильно подививсь в його очі, надіючись прочитати в них відповідь на своє запитання, але він цілком спокійно говорив далі:

— Мені вісімдесят сім минуло.. Я вже старий.. В божниці мене за найстарішого мають.. В життю поважають і шанують і в тяжкий час приходять до мене радитися.. Тепер також приходили, але я вдавав, що думаю щось і не чую їх болючих запитань.. Де-кілько раз приходили, а я все думав.. Ні слова не сказав.. Не сказав, бо їй справді надумався зробити добре діло... За всіх — один!.. За всіх один!..

Закашлявся. Хапаючись руками за стіл, він жадібно ловив повітря і все його велике тіло здригалось й тряслося, як стара верба в бурю. Мені було сердешно жаль його. Посадивши на стілець, як міг заспокоював його, але він старався таки говорити:

— Мій старший син, поважний чоловік і добрий кантор, вчора згинув по дорозі з божниці і його труп знайшли на смітнику... Сьогодні другого сина забрали козакки і він не вернувся ще й досі.. В мого сусіди Шльоми забрали доньку.. В різника жінку знасилували.. І всі, всі вони приходили до мене радитися, і нікому я не сказав нічого, бо твердо вирішив собі: За всіх — один!.. За всіх один!..

— Але ж то неможливо зробити! — сказав я.

— Чому неможливо? — схопивсь він. — Чому? Адже-ж ви віруєте в Ісуса і знаєте, що він дав себе розп'ясти за всіх? Знаєте, що він також був Жид?... Я знаю, що вони воюють і без крові не можуть.. Без крові нема війни.. Тільки я хотів-би, щоб замість молодой пролилася моя стара, моя мудра, моя зимна кров.. Їм же все одно, кого-б не розстріляти, аби лише розстріляти, а так було-б дуже добре.. Б-бах! і немає Аврума Штуцмана, богобоязливого і справжнього Жида, але за те в багато молодих і дужих людей, які будуть жити і згадувати мене.. Поможіть-же мені!..

Схопив мене за руку своїми кістлявими руками і зойкнув:

— Благаю вас!..

— Що-ж я можу?! — озвався я, вражений мовою старою. — Я нічого не можу!..

— Чому?! То-ж це я хочу не тільки за Жидів, а за всіх молодих, які гинуть тепер!.. За всю молоду й дурну кров хочу віддати свою стару і мудру!.. Хіба-ж то не варто, га?..

— Так, то так, але як це зробити? — сказав я. — Потім, чого ви з цим прийшли до мене?..

— Як то чого?! — суворо озвався він. — Я бачив, як ви оборонили Бороцу, я знаю, як ви обороняли інших мужиків і Жидів, а через те прийшов до вас..

— Ну гаразд! — заговорив я, не знаючи ще й сам, що робити. — Зайдіть завтра вранці і ми щось зробимо..

— Зробимо, кажете?! — зрадів він. — О, я так і знав!.. Це-ж так просто: За всіх — один!..

— Так, так!.. Ми обов'язково щось зробимо!.. Мусимо зробити!..

— Спасибі вам, спасибі!.. Тепер я піду чигати святу Тору, а завтра вранці: За всіх — один..

Вклонився й вийшов.. Зачинивши за ним двері і zostавшись сам, я намагався щось думати і не міг. Голова горіла, як у вогні. Я чудово розумів одно: цей старий Жид був звичайною жертвою сучасних життєвих переживань, але звідки в нього взялося таке чудне бажання?..

— Ну й звідки?! — в сотій раз питався я сам себе і не міг знайти відповіді.

* * *

Чуть світ мене розбудили. Посильний зі штабу, задихаючись, говорив мені, що ворог прорвав наш фронт і що ворожа кіннота вже в наших тилах. Скопившись, я миттю, вибіг на вулицю, по якій уже тяглася довга валка наших возів і тут цілком несподівано, зіткнувся з Аврумом.

— Я вже готовий! — закричав до мене ще здалеку.

— На жаль, ваша саможертва зайва! — сказав я. — Ми відступаємо і сюди прийдуть ті, що були вже тут!..

— Прийдуть ті?! — зчудувався він. — Прийдуть ті, кажете?

— Так!... Вони тут скоро будуть!..

Він узяв мене за руку і промовив:

— Тоді я до них піду, або так до когось!..

Одвернувся і пішов від мене. Не встиг я пройти десяти кроків, як почув за собою вистріл і слідом за ним несамовитий крик. Обернувшись, побачив якогось козака на коні, з рушницею в руках, який ще раз вистрілив на Аврума. Аврум махнув руками й повалився ниць на землю, просто під колеса возів. Підводчики зупинили коні і співчуваючо захитали головами. Козак штурхав острогами свого коня і придурковато всміхався.

— За що ти його вбив? — кинувся я до козака.

Той, не переставачи так-же придурковато всміхатися, сказав:

— Треба було вбити, так і вбив!.. Хай не шпюніть!..

— Він божевільний, а не шпюніт!..

— Божевільний?! — здивовано озвався козак. — А пан „прокурор“ казали, що він шпюніт і що його треба розстріляти!..

— Коли-ж він казав?

— Ще вчора, як він до вас приходив!

— Підводи, вирушай! — почувлося десь із заду.

Два лужих підводчики в кожухах взяли трупа за плечі й за ноги і поклали його під тиню. Козак вдтрив кова пагаєм і підводи рушили.

Якпійсь час я ще стояв над трупом і думав, — чи оскаржувати козака, чи ні, але ні до чого не додумався. Вирішив розпитатися самого „прокура“, але між козами його не було. Вже за містечком, в яке по наших слідах увійшов „ворог“, стало відомо, що як „прокурор“, так і гетьманчик, втікли кудись..

І одва тільки думка непокоїть мене ще й по цей день.

— Не хотілося-б мені, щоб ті, йдучи по наших слідах, думали про себе, що вони „ліпші“..

25-го серпня 1921 р.

м. Збарж.

„ДРУГ МЕРТВИХ”.

(Із записної книжки).

Втікали. Просто полем. Через жита. Спіле ко-
косся било по очах, але ми на те не вважали. —
Часу не було...

Я біг попереду, а товариш Сєверин слідом за
мвою. Тиждень тому я стрівуся з ним у великому
місті і після де-яких розмов так потоваришували, що
вирішили разом піти на села і створити свою власну
повстанчу ватагу. Ватагу ми створили і це був пер-
ший наш виступ. Здавалося, що сили в нас було до-
сить, плян виступу був також не злий, але... Ворожі
вершники немилосердно толочили збіжжа і гонилися
по наших слідах...

Спотикаючись об мурашники на межах, ми роз-
губилися й zostалися цілком самотні й безпорадні
серед широких подільських ланів. Істинктивно хо-
вали голови в жито, а до грудей притискали єдине
своє добро: я запису книжку „з революційними“
сентенціями, а він „шкіцівника“ з типами повстанців.
Обидва ми були перековані, що носимо з собою щось
незвичайно цінне, багато раз цінніше за всю нашу
повстанчу ватагу.

Все наше стремління було скероване в напрямку
якогось незнайомого села, де ми сподівалися знайти
собі певний притулок. Напружуючи всі свої сили, ні
на хвилину не розгинаючись, ми так завзято перебі-
рали ногами, що аж в ушах гуло...

Раптом межа, по якій ми бігли, кінчилася й пе-
ред нами, як із землі, виринув високий деревляний
паркан. Не довго думаючи, в одну мить ми перелізли
через нього й опинилися на старому, запусченому
цвинтарі. Між зеленими вишневими кущами стояли
старі й похилі деревляні хрести та вилялялі статуї

святих, з чого було видно, що цвингар був католицький. Спершу всього, ми по зачому озирнулись на всі боки і, притулившись між двома магнатськими склепами, стали прислухатись, чи не біжать за нами. До нашого слуха доносилися з далеку приглушені людські голоси і тупіт кінських копит. Догадувалися, що то вороги „ліквідують“ остатки нашої ватаги і так сиділи і мовчали.

— Хе... — несподівано хекнув Сиверин, зазираючи до свого „шкідівника“. — Цілих сім малюнків загубив... Треба вертати...

— Тсс... — озвався я до нього. — Сиди тихо... не будь Бульбою.

— Але ж, бійся Бога! — захвилювався він. — То ж сім малюнків: сам Горлоріз між ними!...

Нічого вже не зробиш... — заспокоював я його, хоч знав добре, що не так-то легко він зможе заспокоїтись. Вся справа в тому, що він на протязі двох днів малював якогось приبلудного повстанця, який мав звіроподібне лице і витратив на нього стільки енергії, скільки не витрачав на змалювання найбільших і найстрашніших руїн. Закінчивши, назвав його „Горлорізом“ проти волі самого оригінала, який урочисто називав себе Яструбом, і збірився їхати з ним кудись аж до Кракова, чи що таке. Тепер він з убійчим виразом лица дивився на мене і заклопотано чухав потилицю.

— Сім малюнків... Цілих сім і Горлоріз між ними... — шептав він.

— Та ви ще раз намалюєте! Мовчіть! — вже майже крикнув до нього.

— А як його вбили, то що тоді? — цілком серіозно схопився він і навіть підвівся на ноги.

— Сидіть! Чорт-би вас узяв! — смикнув його за поли обшарпаного піджака.

В той час двері в однім склепу відчинилися й перед нами стала якась дивовижна постать, яка нагадувала собою тих „Христа ради юродивих“, що на московських образах малюють. Тонна, висока, сутулова, з оброслою сизо-рудим волоссям головою, в якомусь дивовижному лахмітті, з голими до колін но-

гамі, він щільно дивився на нас своїми великими сіро-зеленими очима і всміхався:

— Що, голубята мої втікли?..

Товариш Сиверин, роззявивши рота, дивився і мовчав, а я з труднощами старався перебороти біття власного серця.

— Питаюся вас, а не німих могили! — крикнула чудна постать. — Що, втікли?..

— Здається.. — сказав я.

— Не „здається“, а таки втікли! — промовив він поважно. — Тут схованка певна і звідси вже ніхто назад не вертається до тих..

Підняв у гору довгу й кістяву руку і поважно показав у поля.

— Ну-да! Мертвим однаково лежати. — Несподівано озвався товариш Сиверин.

— Сднаково, кажете! — здивовано повернулась до нього постать. — О, ви дуже помиляєтеся! Мертві все знають, все розуміють і всім цікавляться, а тільки не все їм миле..

Сиверин ніяково гортав свого „шкіцівника“.

Малюєте, може? — кивнула постать головою до Сиверина. — А ну покажіть!

Той боязко простягнув йому зшиток, а сам навіть не порушився з місця.

Дивна постать взяла правою рукою зшиток, а лівою стала шпортатися за пазухою. Ми насторожено стежили за кожним її рухом, але вона несподівано витягла в золотій оправі окуляри і стала розглядати малюнки.

— Добре! Дуже добре! — бурмотіла постать сама до себе. — Перспектива трошки того, але рисунок добрий... гм... того... тіни.. світло... — Я глянув на Сиверина. Він стояв, як зачарований і очей не зводив з постаті.

— Добре! Навіть дуже добре! — сказала постать в голос, віддаючи зшиток.

Сиверин, тремтючи всім тілом, підступив на крок і, ледве чутним голосом, запитався:

— Дозвольте вас спитати, з ким маю честь говорити?

Постать нервово скрунула головою її урочисто-вирікла:

— З вами говорить Друг мертвих!..

Сиверин відступився. Я інстинктивно притулювся до склепу. Не було сумніву, що ця постать являється звичайним божевільним.

— Що злякалися?... — засміялася постать. — Як що так, то проговоріть тричі „Да воскреснет Бог..“ Це дуже допомагає... Я часто вживаю цієї молитви, бо між мерцями також є зволоч, якої нічим не проймеш..

— Нам нема радії говорити цієї молитви, бо надіємся, що маємо справу з живим і порядним чоловіком. — Обережно зачав я говорити, щоб чим небудь не образити його, але він махнув рукою:

— Кажіть просто! Мені цікаво почути, як тепер говорять там! Коли я ще не був другом мертвих і блукав по тому світу як вільний артист-маляр то так само чудувався з усього..

— А пан, дозволю собі запитати, також маляр? — зацікавився Сиверин, перемагаючи свій переляк.

— Так! Малював і виставляв..

— Де пан виставляли?

— В московських „Передвижников“, у Цюріху, в Парижі й Римі..

— Ах, то пан напевне великий маляр! — скрикнув Сиверин. — Як же вас величати?

— Я Друг мертвих! — нахмурилась постать. — Чого вам більше?..

— Я.. я так собі.. — залепитав Сиверин, відступаючи до мене.

— Мовчи, товаришу! — сказав я до нього. — Пан Друг мертвих сам нам усе розповідь..

Постать вдоволено всіміхнулася:

— Радія, пане, радія.. Всьому є своя міра.. Коли є міра терпінню, то чому не може її бути для звичайної цікавості?..

Затих і став чогось прислухатися. Очі його широко розкрилися, а губи ворушилися, наче щось шептали. Раптом скрунув головою і сказав:

— А знаєте, що вас шукають.. Вони зараз їдуть тівю самою межою, якою ви втікали і збирають якісь малюнки..

— То мої малюнки... Цілих сім і Горлоріз між ними... — прошептав Сиверин поблідлими устами.

— Так, так!... — сказав з докором Друг мертвих. — Цілих сім малюнків і вони сюди їдуть...

Витягнув вперед голову і став знову слухати. Слухали й ми, але крім підподьомканя перепілок, та стрекотання пильних коників, нічого більше не чули.

— Ходім звідси! Ходім до пана Дубицького! — враз вхопив мене за руку „Друг мертвих“. — Вони вже недалеко...

— До якого Дубицького? — спитався я, визволяючи від нього свою руку.

— До бувшого дідича.. Він добрий мій приятель і охоче переховає вас у себе...

— Ані, сукіни сини, на кладбище удралі! — почувлося в полі.

— Тихо! — прошептав Друг мертвих. — Йдіть за мною... — зігнувся і швидко побіг між нагробками. Ми ледве встигали за ним, не дивлячись на те, що він коло деяких нагробків зі статуями святих зупинявся і кланявся, а деяких по дружньому сварив пальцем, але хід його від цього не зменшувався.

Зупинилися коло невеличкого, густо зарослого зеленим мохом та кущами низькорослої акації гробівця, залізні двері якого були вкриті червоною їржою.

— Огут... — шепнув Друг мертвих і, зігнувшись до долу, наліг в низу на двері.

Двері легенько закрипіли і ми увійшли в темний гробівець і зараз же зачинилися. Пахнуло вогкістю і зігнілим труном. Голова запаморочилася, в очах заблїмали жовто-зелені вогники, а серце наче заніміло. Сиверин тулився до мене і дріжав, як у пропасниці.

— Сидіть і мовчіть, голубчики мої! — заговорив пошепки Друг мертвих. — А я тим часом трохи з господарем поговорю...

Відійшов від нас в глибину гробівника і гаряче зашепотів:

— Нічого, пане Дубицький нічого... кажу вам, що люде добрі... Нехай посидять... Потім уже, пане Дубицький, потім... Ви мертвий, то вам все одно, а їм небезпечно... Треба тихо... Так, сонце... Пташки співають...

Ні, жоржина ще не цвіте.. Нічого такого не сталося... Воюють, та й годі... Так, так... Звичайно... Не говорять ще..

Говорив так, як говорять коло телефону. Чутно було, як він чемно вклонився і запевняв:

— Ручу словом чести!.. Порядні!.. Цілком порядні... Я зараз...

Повернувся до нас:

— Пан Дубицький питається, з яких місцевостей родом?

— З Великого Міста... — прошептав я.

— З Великого Міста, пане Дубицький! — переказав комусь наші слова Друг мертвих і тихенько захікав. — Хі—хі—хі.. хі—хі—хі...

В той час щось десь застугоніло. Почулися кроки де-кількох людей. Коло дверей гробівця зупинилися.

— Ішь сволочь какая!.. Беднота друг к дружке жмьотса, а ентот цілий дом себе вистроїл!.. — почувся грубий глос.

Хтось другий голосно засміявся і штовхнув ногою в двері.

— Крєпкія чай! Топором не пробіть!

— Топором не пробіть, а пулей прошібіть можно! — сказав грубий голос. — Вот я сейчас попробую!..

— Брось, что за глупості даром пулю тєрать!.. Вот каби етіх молодчіков поймають!.. — заговорив другий.

— Да, удрали мерзавци! — зітхнув грубий голос. — Пайдьом, што лі?..

— Пайдьом, но как-же так?... Ентіх їскать уже не будем?..

— Ну їх ко всім чертям!.. Наші в деревне, небось, жрут уж...

Сплюнули на двері гробівця, вилаялися і пішли.

— Чулисте? — підскачив до нас Друг мертвих. — Знаєте, пан Дубицький сміявся — сміявся!..

— Чого? — спитався я.

— Він дуже задовольнений з того, що другий раз вмірати не буде...

Два рази ніхто не вмірав. — Я сам один раз уже вмер!..

— Вмерли?

— Еге-ж, вмер!... Чи ви були першого травня минулого року у Великому Місті?..

— Так, був! — сказав я.

— Ну, так може пригадаєте мальовану арку на головній вулиці з „третім завітом?..“

— Так, памятаю!

— Ну, так ото по мому пляну зробили її... Була-б надзвичайна, як би футуристи не зіснували... Після того, як ще розмалював двадцять вісім парканів, тоді і вмер...

— Цікаво! Це дуже цікаво! — озвався Северин.

— Нічого цікавого!... Малював коники і носив їх на базар замінювати на хліб.. Потім зрозумів, що вмер і пішов на той світ... Йлучи по митарствах, зайшов сюди і тут мені сказали, що я ще мушу вмірати, а тим часом попросили бути їх другом... Бачите, мертві потребують якого небудь звязку з девним світом, бо вони виходять тільки в ночі... От і зараз пан Дубицький цікавився, чи ясно світить сонце і чи розцвілася жоржина в графині Браницької.. Я й сказав йому, що треба.. Надіюся, що й ви станете тут своїми..

— Але-ж ми ще ні разу не вмірали! — озвався дріжучим голосом Северин.

— Не вмірали, кажете? — здивувався Друг мертвих. — А ви вмірть!.. Запевняю вас, що тут ліпше.. Так навіть граф Стемпковський каже.. Йому добре було там, але тут ще ліпше.. Графиня Браницька також задовольнена.. Знаєте, її донька ще й досі така, як за життя.. Тільки все соромиться і не їсть нічого.. Якось прівніс її суніць, а вона й не подяувлася.. Я тільки не розумію гавоніка, бо то взагалі чудак.. Лежить собі й удає святого.. Не люблю його.. Так, так..

— Бачите, я ще вчуса! — сказав Северин. — Це я випадково попав до повстанців..

— А так, пане, ми ще мусимо жити! — сказав і я.

— От чудві люде! — вдарився об поли Друг Мертвих. — Жити і жити!.. А що буде, як я не випушу вас звідсе?..

Ми мовчали. — Справді, двері в гробівці міг відчинити тільки він. Робилося страшно. Обережно, як мога лагідніше, я зачав говорити:

— Правду кажучи, ми сюди попали цілком випадково, втікаючи від ворогів, а через те ще й не можемо зрозуміти дійсної суті тієї смерті, яку ви нам пропонуєте... Мене особисто це дуже цікавить і я охоче залишився б з вами, як-би ви ліпше познайомили мене з місцевими звичаями..

Друг мертвих засміявся:

— Так і кажіть, а то — жити, жити... Фе!... Гидко слухати!.. Ми зараз підем до графині Браницької і ви все узнаете ..

Нахилився до дверей, потягнув за щось там і вони відчинилися. Червона смуга заходячого сонця впала на наші бліді лица й освітила частину гробівця, де стояла розкрита металюва труна з пів зітлілим труном польського пана.

— До побаченя, пане Дубицький! — вклонився в бік труни Друг мертвих.

Ми всі разом вийшли на свіже повітря. Зачинивши двері, пішли вузькою стежкою в напрямі каплиці, де, як казав Друг мертвих, спочивала графиня Браницька. Проходячи коло одного не так-то старого гробівця. Друг Мертвих смикнув мене за рукав:

— Зверніть увагу, зверніть!

Я зупинився й прочитав: S. P. Jan Czerwiński, żył lat 45, zmarł 14 czerwca 1910 r., Prosi o Anioł Pański.“

— Ян Червинський! сказав я. — Щось нічого не розумію.

— Ото ж! — промовив Друг мертвих. — Оцей самий Червинський в 1905 році ціле село знищив з Черкесами, а тепер черви його нищать.. Кажу вам, що такі там черви... такі черви, що не дай Господи... Просто поїдом їдять...

Почуття якоїсь незвиклої огиди пройняло мене аж до кісток, одначе я постарався удати дуже зацікавленого і живо запитався:

— І звідки ви це все знаєте?

— Гм... Я все знаю... Мені оті розповідають...

Він обернувся й показав на ряд похилих деревляних хрестиків під парканом.

— Знаєте, — казав далі Друг мертвих, — він їх так боїться, що навіть в ночі не виходить з труни... До того-ж він і не говорить ні з ким, бо трупним ядом вдавився...

— Як то так? — запитав я.

— Цілком просто. Зібрався той яд до купи і став йому в горлі... Затвердів, як коралевий камінь... Оті, що під парканом, знають це і сміються...

— Якже вони сміються?

— Огак, сміються, тай годі! Кажуть, що пан і в труні хоче з коралами бути, а того й не знають, що то йому мука...

Друг мертвих важко зігхнув і тихо додав:

— Мені також мука...

— Яка?

— Ё тут такі, що й не люблять мене... В ночі часто нападають на мене... Вони навіть у день блукають тільки все крадькома.

— Хто-ж це вони, такі неспокійні?

— Все військові... Майже кождий з них не хотів умірати і майже кождий хотів би вернутися до життя... Вони дуже злосливі і часто навіть збитки всякі живім людям роблять... Ог, наприклад, ви думаєте, що оті вершники самі сюди догадалися заїхати?... Нічого подібного! Ім і голову це не приходило, а тільки один вбитий „денякінець“ провадив їх сюди і, навіть, аж до самого місця схованки був привів, та на щастя, вони були не дуже-то догадливі... Взагалі тут досить буде для вас цікавого...

В той час Северин нахилився до мене і прошептав:

— В мене голова болять і то так чудно, що я сам не знаю, як!... Давай, втічем від нього, бо далєбі зі мною щось станеться!...

Я непомітно кивнув до нього головою, а сам підійшов до Друга Мертвих і вклонився:

— Я і мій товариш вважаємо своїм обов'язком сердечно подякувати вам за ваше щире відношення до нас і, разом з тим, дуже вас просимо мати нас на увазі, яко своїх заступників на посаді посередників живих із мертвими...

Друг мертвих здивовано дивився на мене, не знаючи, що сказати, але його виснажене голодом лице розсвіло божевільною усмішкою. Не даючи йому змоги думати, я говорив далі.

— Так, як ми люде ще живі і цілий день нічого не їли, то нам необхідне десь попастися трохи...

— Попастися?! — Захоплено скрикнув Друг мертвих. — Оце чудово! Не їсти, а пастися!...

— Так, попастися трохи! — говорив я. — Ми підемо на годивку в поля і нарвем собі колосся...

— Ну, а до графині Браницької коли підем? — спитався він понуро.

— Зараз-же, як тільки вернемося! — живо сказав я. — А ви тим часом попередить її і відрекомендуйте нас, як слідув...

— Ну, добре! — згодився він. — Тільки, от, чи не маєте ви візитових карток?... Вона-ж графиня, пані велика і треба все по правину...

Ми витягли перші, які знайшлися в наших кишенях картки випадкових знайомих і подали йому.

Він уважно прочитав їх і промовив:

— Тепер все в порядку!... Ви йдіть і не баріться там, а я буду вас ждати на сьому місці. Для когось иншого, то я не згодився-б так стояти, але для вас постою... Бачите, я тут не звичайний собі дурень, а зі мною справжня аристократія дружить.. Через це мене так і оті пролетарі не люблять...

— Ходім! — звернувся я до Северина. — Не гаймо часу!

— Йдіть собі, та тільки вертайте скорше! — сказав Друг мертвих. — Я з вами й не прощаюся!...

— Для чого прощатися, як ми зараз-же тут будем, поспішився я сказати йому.

Він згідливо хитнув головою і став замислено дивитися на червоний захід.

Я схопив Северина під руку і ми поважно подалися до того місця, де так несподівано попали в таку дивну гостину.

Перобравшись через паркан, ми знову опинилися на тій самій межі, на якій ще не так давно почували себе в небезпеці, і спокійно подалися в поля. Пройшовши з гони, вийшли в якийсь яр і подался ним просто на захід, надіючись до ранку дістатися до Проскурова, де в той час знаходилися „наші“...

1921 р., 28. серпня.
м. Збараж.

„ВОЄНКО“.

(Із записної книжки).

I.

Почував себе незвичайно: як перед першим причастям. Навколо гомін віковичних лісів, а просто — вузенька, заболочена дорога. йду собі і, слухаючи того гомону, згадую вчорашнє... хвилинами чую, як по шкірі проходять дріжаки, волосся на голові ворухиться, а на руках виступають сироти. — Настирливі думки проклятого Великого міста то налітають, то відлітають, як спасівчані мухи... Змагаючись з ними, уважніше починаю слухати шепоту соснових віт і придивляюся, як грають на дубовім листі узорні плями вечірнього сонця... І, не знаю через що саме, згадався мені Печерський монастир і звуколірний спів чернечого хору — „Світе тихий, святої слави...“ Враз зупинився і зловив себе на дивовижній лайці: — „У-у-у чрезвичайка проклята!...“

Серце ялось чудно забилося й затихло. Ноги важкі й непорушні, наче ті вулики, що висять на деревах, привязані там дбайливою рукою поліщука. „А поліщуки дуже дбайливі... — блиснула в моїй голові несподівана думка. — Дбайливі, але темні... Дуже темні...“ Йти не сила. Звергаю з дороги й лягаю на зеленім моху під старим, кремезним, гильчатим дубом. З хвилину лежу непорушний, як придорожній камінь, пильно дивлюсь на клаптик синього неба й чогось наче чекаю. — Ах, так! Оті чудні слова поета:

„На одвічно вічній і святій блакиті,
Став Христос над світом у селянській свиті!...“

— Дурниця! Ніякої блакиті не має! Є одна червона революція і чрезвичайка, еге!..

Схоплююсь на ноги. Думаю: Невже це я сказав?!... Звичайно я, бо навколо один тільки ліс і гомін урочистий, як... як... „Світе тихий, святої слави“... — розлягається лунсю по лісі. У висках застукали маленькі молоточки. Щоб перекопати себе в тім, що не божеволію, виймаю з кешені записну книжку й починаю читати. Нічого особливого. Читаю зовсім добре, а також розумію написане:

„10. червня, 1920 р., Київ. — Міст на Дніпрі зірвано. Свята Софія обстрільна з важких. Музей розбито. Університет горить. Комендатура евакуується. Військо втікає. Червоні за Дніпром. Іду на своє рідне Полісся.“

І ось уже цілих дві неділі йду і їду, а Полісся все ще впереді. Всією душою до нього, а воно все ще далеке й недосяжне. Ціла низка гарячих днів і холодних ночей загубилось в моїх митарствах, але я вперто йду вперед, бо прагну спокою. Якого небудь, але спокою..

Часами голодний, часами безпритульний, я не падаю духом і не трачу віри в те, що в затишних закутках борів, серед барвистих луків, досить ще тихого спокою і досить ще чуття, якого вже давно не має там, де по цілих днях гривають гармати, а в темні й душні літні ночі роспачливо б'ються об небо племінні крила „червоних півнів“..

Стомлене сонце сідало на спочивок. Високі й стрункі стовбури сосини засвітилися червоним блиском, наче велетенські свічки в якомусь величньому храмі. Дивився на них і несвідомо шептав: „Тут, навіть, молитися можна“...

— Добрий вечір, товаришу!

Озирнувшись, побачив перед собою в потертім френчі „захистного“ коліру, у синіх штанах „галіфе“, чорнявого, з голеним і таким нервовим лицем, високого панка.

Добрий вечір! — відповів я йому, як крізь сон, все ще не можучи визволитися від того чудного настрою, який опанував мною під час моєї самотньої мандрівки.

— Куди йдете? — спитався він мене.

— Ще й сам не знаю — по щирості признався я. — Просто сюди, на Полісся...

Він якось чудно веміхнувся і співчуваючо хитнув головою:

— Ви, певне, з якогось великого міста?

— З Києва...

Панок змірив мене поглядом своїх карих, трошки злотних очей і промовив:

— Може-б ви зі мною були, га?

— А де то?

— Отут в селі, при волосному Ревкомі.

— При Ревкомі! — скрикнув я здивовано. —

Так червоні вже й тут є?

— Давно вже! — сказав панок. — Прийшли й пішли далі. Певно вже аж за Берестям...

— Хто-ж ви такий? спитався я його.

— Петро Коцюбеяко? сказав він, простягаючи мені руку. — Колишній студент правник і соціаліст революціонер...

— Ви тутешній?

— Ні, я також прийшов!

— Що ж ви тут робите?

— Раніш учителював, а тепер керую справами Ревкому.

— Хто-ж ви по положенню?

— Писар і заступник голови Ревкому.

— Ах так! — сказав я. — Тоді ви почувате себе на певнім місці!

— А ви як? — всміхнувся він до мене. — Певне контрреволюціонер!...

— Який там контрреволюціонер! В 1906 році власноручно підпалював панські скирти. — Несподівано для самого себе сказав я йому.

Він нахмурих суворо брови й пильно подавився мені в очі.

— Ви брешете! — сказав він через хвилину. — Ви ніколи і нігде нічого не палили і не будете палити...

— Як можете знати? — заперечив я, бажаючи переконати його в своїй революційности.

— Видно пана по холявах! — зарегатався він і несподівано сказав: — Ходім.

Повернувся до мене спиною, майже бігом, кинувся на дсрогу. Я стояв на своєму місці, не знаючи сам, що робити. Як поведінка, так і розмова цього дивного панка, здавалася мені не тільки чудною, але й непевною. — Хто його знав, що він за чоловік?! — думав я про себе в той час, як він уже стояв на дорозі і нетерпляче кричав:

— Ну, ви приблудний інтелігент, довго ще там будете думати! Чи хочете, щоб я вас ще просив?

Сміючись, вийняв з кешені свого френча мавзера й показав:

— Бачите оцю штуку?!...

— Божевільний якийсь напевне! — подумав я про себе і сказав голосно: — Бачите, я дуже давно не був у лісі!... Знаєте я дуже люблю ліс!...

— Гм... — заговорив панок. — Ліс дуже гарна штука, але його скоро не буде!...

— Чому?

— Товариші селяне знищать.

— Як так?

— Дуже просто! Вирубають його, та й годі..

— Ви думаєте?

— Гм, напевне знаю!

Розмовляючи так з ним, вийшов на дорогу і став поруч нього. Він став і, дивлячись замислено на освітлені соняшними проміннями стрункі стовбури високих сосон, сумно говорив:

— Пропаде ліс, звичайне пропаде! Рубають, аж тріщать, кажуть, що пролетарські закони проводять у життя!...

— Хто каже? спитався я.

— Селяне!... Хтож інший?... — гірко відповів він.

— Оце приходив подивитися, чи багато вже знищили!...

— То-ж ліс, здається, ще цілий — сказав я.

Лице його болоче зморщилося:

— Цілий?!.. Ви, товаришу, ще не бачили нілого... Ще не бачили, як гине краса... Я сам, знаєте, соціаліст-революціонер і стою за соціалізацію, але це щось незрозуміле...

— А ви-ж кажете, що керуєте справами Ревкому, так чому не забороните!

— Не можу, товаришу! Не можу, бо так хоче сам голова Ревкому!

— Хто він?

— Ви його побачите!

Поклав мавзера в кешеню, здійняв свого студентського кашкета і, цілком несподівано, заспівав: „Світе тихий, святої слави“...

Серце забилося, а в голові виринула якомсь неясна, але настирлива думка.

— То ви співали в лісі пів години тому? — спитався я його.

Він перестав співати і здивовано звернувся до мене:

— Я вас хотів спитати про це саме!

— Дивно! сказав я.

— Гм, дуже навіть — промовив він. — Ходім!...

II.

Волосний Ревком знаходився в помешканю ліквідованої Волосної Управи, де колись була жидівська корчма. У великій, вимазаній білою глиною, кімнаті містилася канцелярія Ревкому і відбувалися засідання. В передньому кутку образ невідомого святого в архирейських ризах, голова якого була заліплена аркушем синьої бібули, з намальованою червоним олівцем шестикутною зіркою. Коло образа стояв великий сосновий стіл з пляшками, а коло нього де-вілько обшитих зеленим аксамитом делікатних стільців, на яких валялися якісь папери й часописи. На стінах, починаючи від образа і аж до самого порога, висіли барвисто розмальовані плякати з революційними гаслами: „Війна паладам і спокій хатинам“, „Немилосерно борітеся з вошею, бо вона гірша сотні буржуїв“ і „Світовий пожар в крові, Господи благослови!...“ Дарма, що вже вечоріло і в хаті стояла невиразна сутінь, все-ж таки було видно, що цегляна підлога дуже засмічена недокурками й курячим пір'ям.

— Сьогодні реквізиція курей була. Насмітили трохи... — сказав до мене Коцюбенко, ідучи до столу.

Я, мовчки, роздивлявся по хаті і вдихав у себе задушливе повітря Ревкому, яке чаділо махоркою, цибулею і чимсь таким кислим, чого вже ніяк не можна було розібрати.

— Ну й пахне тут у вас! — сказав я.

— Хіба? — здивувався Коцюбенко.

Я відчинив вікно і став коло нього. Разом зі свіжим повітрям, в хату вкотилося широкими хвилями настирливе квакання жабів на болотах і незвичко сумний спів якоїсь лісової пташки. Згадав соловйові пісні в київських сьдах на Печерську і щось болюче стиснуло за горло. „Не скоро, мабуть, доведеться чути їх знову“... — подумав я про себе і спитався в голос:

— Тут у вас солов'ї не співають?

— Які там солов'ї на службі в народа? — засміявся Коцюбенко. — Тут навіть жабів нема коли слухати.

— Ви переконано працюєте?

— Як би там не працював, але працюю! Яке в чортового батька може бути переконання там, де йде сама огидна боротьба за шматок насущного?...

— А я думав, що ви з переконання... — почав було говорити я, але він мене перебив:

— Були часи, що працював і з переконання. Як була Центральна Рада, то ночей не досипав. З села в село кидався і скрізь галасував: „Товариші селяне! Тепер, мовляв, революція і свобода, через те всі панські землі стали загальним добром. Досі ми з кацапами жили в одній царській державі, а через те кацапи полізуть тепер до нашого чорноземчику, бо на Московщині нічого їм робити з тими пісками та болотами. Отже, нічого спілкуватися вам з кацапами, а треба зробити Самостійну Україну і забрати собі всю свою земельку...“

— Чи не коміки?! — несподівано вирвалося з моїх уст.

Коцюбенко спалахнув і аж на ноги схопився:

— А ви що таке?! Інтелігент! Анемія ходяча! Неміч бліда!

Признатися по правді, я оторопів трохи, але зачеплене за живе самолюбство, само заговорило, як того вимагали обставини і „мода“.

— Я людина цілком вільна і по своїх переко-
наних справжній анархист-індивідуаліст... Ніколи ні
до якої політичної партії не належав, але завжди був
за революцією..

Кочубенко тільки руками розвів.

— Як бачу, то ми обоє рябос і нічого нам спе-
речатися! Я теж такий анархист, як і ви, тільки з тією
ріжницею, що ви втікаєте від того, що хитріше
й сильніше за вас, а я, навпаки, — йду до нього
і агоджуюсь з ним..

— Аж-ви самі казали, що являетесь цілком
безвладними проти того, що діється тут — сказав я.

— Так, я сказав! — зморщився він. — Але се-
лянство є сила самого чорнозему і її треба поважати...

— Мені здається, що не всяка сила заслуговує
на це, тим більше сила селянська, яка по суті є цілком
сліпа...

— Сліпа, але для таких анархистів, як от ми,
вона дуже корисна.

— Не розумію!

Кочубенко підійшов до мене і плеснув мене по
плечу:

— Дуже просто, товаришу! Я був там, звідки
тепер вигнали вас. Я блукав так, як тепер блукаєте
ви. Тепер я сиджу собі тут і ви також можете сидіти.
Зроблю вас своїм помішником, або лісничим, і сидіть
собі та тільки жабів слухайте...

— Не сказав би я, щоб це було так приємно.

— Ах, так ви приємности шукаєте!... Ну, що ж,
тоді йдіть собі в нетрі, печери, пущі, або емігруйте
за кордон!... Але скажу вам по правді, що нігде ви
не знайдете спокійнішого місця, як тут!... Знаєте,
небезпеці завжди треба сидати на самий ніс, от так,
як муха сідає волові..

— Гарзд! — сказав я. — Я вам, товаришу, буду
дуже вдячний, тільки мушу сказати наперед, що
революційний робітник з мене буде не дуже-то добрий.

— Пусте! — якимось чудно веміхнувся він. — Мені
потрібна тут людина! Ви розумієте, — людина!

Вірте мені, товаришу, що як тільки я вас побачив у лісі, так почув себе наче на полюванні. На мене так повійнуло минулим з того чудового Великого міста, що я за всяку ціну вирішив залишити вас у себе. Ви знаєте, що тут ні з ким слова обмовити, хіба що...

Зітхнув і махнув рукою в бік пляшок на столі. Потім підійшов до дверей і крикнув:

— Товаришу-діду! Принесіть сюди світло!

За дверми щось заворушилося, закашлялося й незадовольнено прогугнявило:

— І ніколи нема тобі спокою ніякого!...

Коцюбенко широкими кроками пройшовся по хаті і знову підійшов до мене.

— Наш Ревком складається з трьох членів: селянина Журибіди, бувшого унтера царського війська Підкуйноги і мене, при чому Журибіда являється головою Ревкому і, разом з тим, носить всі почесні адміністративні назви, як от „Опродоком“ та „Відком“, Підкуйнога — начальник міліції, а я фактично всю роботу роблю...

— Для чого? — спитався я, скорше з чемности, ніж з цікавості.

— Для того, щоб не допустити сюди яких небудь зайд з центру, яких можуть просто призначити — сказав він.

— Ось як?!

— А так! Повітовий комісар знає, що в нас уже існує весь адміністративний апарат і не докучає нам. Якось прибув сюди один комісарчик з червоноармійцями, так я нагодував їх, напоїв і вони поїхали собі тихо.

— І довго так прийдеться сидіти?

— Хто його знає? Певне аж до зміни!

— Якої зміни? Звідки?

— Всякої! Мусить же вона колись бути! Є-ж десь там якісь повстанці, Петлюра, Петрушевич, Скоропадський...

— Навіть Скоропадський?!

— Хіба нам не все одно?

— Я думаю, що не все одно, коли гратися з Ревкоми всякі...

— А що нам такого станеться? Ми звичайні інтелігентні робітники. Скрізь можемо бути корисними. Головне, вміти своєчасно з'орєнтуватися й прилаштуватися...

— І це говорить ес-ер? — сказав я.

— Не ес-ер, а анархист такий, як от ви! — відповів він — От поживете тут трохи, то побачите!

— Хотів би я вашого Журибиду побачити. Напевне цікавий чоловік, коли головою Ревкому зробився?

— Я його думаю ще й Вованкомом зробити!

— Що то таке?

— А то воєнний комісар! Сьогодні отримав припис негайно вибрати такого, бо, мовляв, — волость мусить мати певну військову силу.

В хаті стало зовсім темно. Плякати кудись позникали, а в кутках скупчилися чорні тіни.

— Ну й сторож же! — крикнув Коцюбенко. — Буйвіл якийсь...

В той час двері відчинилися і в хату увійшов старенький, білобородий, в постолах, в білих штанах і сорочці, сутулуватий дідок. В своїх старечих тремтучих руках він тримав велику воскову свічку і, коли ставив її на стіл то робив це так обережно, наче вона могла розхлюпатись. Поставивши на стіл свічку, він помалу нахилився над одним стільчиком і став його гладити гукою.

— Що ви там робите, товаришу-діду? — спитався Коцюбенко.

Дід підвівся і жалібно, якимось по дитячому, сказав:

— По ліквізації попалися бідні стільчики, по ліквізації.

Коцюбенко нервово забігав по хаті. — „А ліс гине!... А ліс гине!“... — повторював за кожним кроком. Раптово підбіг до стола і взявся за пляшку. Підняв, глянув проти світла, кинув і взяв другу. Другу також кинув і схопився за третю, але вже навіть і не дивився.

— Чого всі пляшки порожні? — суворо звернувся до сторожа.

Тій, не поспішаючись, помалу підвів свою голову і сказав:

— Та то, мабуть, товариш Ривко випив!.. Ви кудись ходили, а він з товаришом міліцейським частувався...

— А, ну, покличте сюди того міліцейського!

Дідусь глибоко зітхнув і, наче не чув нічого, продовжував стояти на одному місці.

— Ви чуєте товаришу-діду? — нетерпляче промовив у друге Коцюбенко.

— Чую, товаришу! — сказав нарешті дідок — Все чую, а тільки думаю про це, як воно в світі Божому діється оте все?... То туди, а це сюди, те так, а це сяк і ніяк ладу не добереш, що воно й до чого?..

— Про що це ви діду? — спитався я його.

Він здригнувся і злякано видивився на мене. Як видно, він тільки тепер побачив мене і не знав, як саме поставитись до мене. Його старече лице ячось чудно здрігалося, а сірі очі швидко перебігали то до мене, то до Коцюбенка.

— А я й не запримітив, що в нас чужий пан сидить — сказав він, беручись рукою за потилицю.

— Не пан і не чужий, а товариш і свій! — озвався Коцюбенко.

— Товариш і свій?! — здивовано повів бровами дідусь. — А я думав, що пан якийсь, а воно он що!.. Скрізь товариші, свобода та ліворуціє... Хіба ж не диво, що отой злидар Журибіда так роспоряджується тут?.. То-ж він ніколи пуцящим наймитом не був, не то щоб...

— Діду! — сердито крикнув Коцюбенко. — Годі балакати! Йдіть, куди вам сказано!

Дідусь затих, зігнувся, скорчився і так пішов до дверей. Але вже аж в дверях прошамкотів:

— Товариші, все товариші!..

III.

По стінах затанцювали тіні. Свічка палахтіла й чаділа, а прикрий дух пригарі нагадував щось далеке, забуте й сумне, не то чісь похорони, не то Страсті Христові в Чистий Четвер... Коцюбенко заклопотано шпортався в кучах газет, що лежали на столі і тихенько наспівував:

„Ми всіх катів зітрем на порох,
Повстане військо злидарів“...

З вікна тягло вогкою прохолодою, з якою стелився по хаті легкий аромат розквітлих маків на городах. Я встав і почав розглядати плякати. Все старе і давно відоме, ще з відти, з Великого міста. Тисячі раз наліплювали їх на всіх вулицях і провулках, тисячі раз кричали про це на мітингах чудні люди і тисячі раз вбивалися в мозок якісь незрозумілі думки, якими вбивалися всі почування серця й пригнічувалася душа... Тисячі раз... Тисячі раз...

В снігах почувалися важкі кроки і на порозі з'явився високий, дебелий, кремезний, з великими чорними вусами, в старому жовнірському мундурі, в картузі з червоною зіркою, з револьвером і шаблею при боці, якийсь чолов'яга. Тримаючись по військовому, він підійшов до стола на два кроки і, звертаючись до Коцюбенка, гаркнув:

— Честь ім'ю з'явиться, товариш сіклітар!

— Чому в пляшках нічого немає?

— Випілі значіцца! — відрубав чолов'яга.

— Ви, товаришу, зробіть так, щоб було повно! — сказав Коцюбенко. — У мене гості...

Чолов'яга повернувся до мене:

— Честь ім'ю кланяцца! Очінно пріятно познакоміцца!...

Підійшов до мене. Взяв „під козинок“ і простягнув руку.

— Начальнік мєствой красной міліції, — сказав чваньковито.

Коцюбенко перестав шпортатися в паперах і повернув голову в наш бік. Дивився начеб-то спокійно й лагідно, але лице його кривилося і права брова весь час підстрибувала в гору. Раптом він якось рвучко випростався і сказав:

— Потім, товаришу, потім! Зараз робіть те, що вам сказав!

Начальник міліції чогось моргнув до мене і кинувся до стола:

— Чічас всьо будет!...

Позбрав на столі порожні пляшки й виніс їх у сиву. Потім вийняв з кешені дві пляшки і, ставляючи їх на стіл, сказав:

— А вот закусточкі нету!

— Треба дістати! — сказав Коцюбенко.

— Где ей достать теперіча, када все леглі спать?...

— Пошліть діда до Постерначки.

— Такаа буржуаза з дедом і говоріть не будеть...

Я, луче, міліціонера пашлю...

— Діло ваше! Ви-ж відаєте господарськими справами!

— Совершенно, вуда! — засміявся кутніми зубами „начальник“. — Тето дело мне извесно харашо...

Матю скенув з себе кашкета, кинув його на стіл і побіг у сиву. Через хвилину почувся на дворі його голос. Говорив, наче довбешкою бухав:

— Вазьмьош боханку клеба, немвожко агурцов, і куска трі сала і марш цуда...

Хтось тихо щось говорив йому, але за його голосом не було чути.

— Шгоб мне чітас бил тут! Понял?

Хтось знову сказав щось, але „начальственный“ голос так гримнув, що той відразу занімів.

— Не розгаварівать! Марш! Понял?

— Чуєте? Чи-ж не Цербер? — сказав до мене Коцюбенко.

Хто його знає... — озвався я. — Ще не придиввся до нього, як слід...

— Цікавий тип і, разом з тим, дурний-дурний!... От, поговоріть з ним трохи...

В той час в хату ввійшов начальник і, звертаючись чомусь до мене, так співчуваючо і по товариському, промовив:

— Знайте, не образованность такая!... Толькі што пробуждаюцца...

— Це ви про що? — спитався я його.

— Да про етих саміх товарищов мужіков, што в красной міліції...

— А ви, певне, вже багато світа бачили? — спитався я знову.

„Начальник“ вирівнявся в самовпевнену позу і стукнув себе кулаком в груди.

— Ого, где я тільки не бил?!... — зітхнув голосно.

Коцюбенко хитро підморгнув до мене і голосно промовив:

— Товариш підкуйного багато де-чого бачив і знав! Не те, що ми з вами, все в школах та з одних книжок... Його життя вчило...

— Вот іменно жість!... Сперва в ополченцях служил, а потом три года на самой вайне бил...

— Я також був на війні, але все в резерві, — сказав Коцюбенко, з ухмілкою.

Підкуйного весело розреготався:

— Ну, што такое резерв?!... Я на самом фронте і в самом огне!... Бил в Румунії, бил в Карпатіях, бил в Галиціянах, бил в Мазурії і скрозь, где тільки воевали... Было так, што австрійці стреляють, немці стреляють, мадярі стреляють, а ми как тільки на ура, так чічас нічого нету...

Балакаючи щось з самим собою, ввійшов у хату сторож. В руках тримав бухінець хліба і миску з огірками.

— Кому оце дати? — спитався він, звертаючись до Коцюбенка.

— А сало где? — кинувся „начальник“.

— Зараз принесу! — буркнув сторож, ставлячи на стіл миску з огірками.

— Ідїть ви, краще, самі за тим салом, а товариш-дід нехай сідає коло столу. — Сказав Коцюбенко.

Сторож глибоко зітхнув і нахилившись до одного стільця, довго розглядав його.

— Гм... Аж страшно сідати на нього... — всіхнувся.

Потім легенько провів по ньому долонею, здмухнув і сів.

„Начальник“ весь час дивився на нього з несованою іронічною ухмілкою.

— Не образованность... Толькі што пробуждаюцца... — сказав і пішов з хати.

— А ви, товаришу, чому не сідаєте з нами? — звернув ся до мене Коцюбенко.

— Чому не сідаєте? — проказав слідом за ним і дідусь.

Увійшов „начальник“. Схопив мене за рукав і потяг до столу.

— Присаживайтесь, товарищі!...

Кочубенко повернувся до вікна, взяв там якусь брудяку шклянку і, наливши самогону, подав мені.

— Ви наш гість, ви й напивайте!...

— Та я не п'ю горілки! — пробував я відмовитися.

— Вина в нас немає! суворо сказав Кочубенко.

— Да, да! Вина в нас не імаєцца! — промовив „начальник“.

— Пийте, що дають! — журно загнув головою дідусь.

Я випив.

Кочубенко забрав від мене ворожку шклянку, налив собі по самі в'язки і став промовляти:

— Сь годня в нас два важких випадки і мені хотілося б сказати з приводу цього сь є слово. Перший випадок дав нам в'язок товариша і сь собі шкляка, а другий випадок дасть нам Вовнякома. П'ю за його здоровля!...

— Якого воякома? — здивовано озвався дідусь.

— Дій прієльно, што за оваком такой? — потягнув себе за вухо „начальник“.

— Це, товаришу, дуже важка справа! — став казати Кочубенко. — Сь годня прийшла думка від повітового комісаря така б мага, що ми негайно вбравли собі Вовнякома. Вибравши нази Вояком буде завідувати охороною спокію в вашій волости й порядкуватиме всіми військовими справами.

— Разі? — схопив я „начальник“. — Вот так раз!...

— А так! — сказав Кочубенко. — Вояком не тільки порядкуватиме в іми справами, але й р'обатиме мобілізацію, як що це буде потрібно.

— І мобілізацію! — ледів дідусь брови

— Навіть і мобілізацію! — повчальним тоном сказав Кочубенко, вихилиючи шклянку.

Вихилив за одним духом і посунув її до „начальника“.

— Пийте!

— Піть я буду, но толькі міня очінь інтерісуєть тето дело. — Сказав „начальник“, наливаючи собі шклянку. — Кого же вибрать нам, га?..

— Постернака вибрати треба. — Оззався дідусь. — Він, як був колись старшиною, то возив рекрутів до прийому..

Кодюбенко сердечно розсміявся;

— Ні, товаришу-дїду, Постернака вибрати не можна, бо він глитай і куркуль. Тут треба вибрати когось такого, щоб був справжній пролетар і революціонер!..

— Совершенно, нуда! — загорячився „начальник“. — Воинком, — дело сурозное і нада што б по настоящему, вот што!..

— Та кого-ж тоді вибрати? — буркнув сердито дідусь. — Вас, чи що таке?..

— Мовчіть, товаришу дїду! — сказав на те Кодюбенко. — Товариша Журібїду треба вибрати, он кого!

— Як Журібїду, то й Журібїду! — згодився дідусь. — Тільки він ніколи навіть путащим наймитом не був..

— За те він справжній пролетар і революціонер..

— А так, так!.. — захитав дідусь головою. — Так, так!.. Ліворудія тепер.. Постернака ніяково вибрати..

IV.

Шклянка обійшла навколо столу вже третій, чи четвертий раз, коли двері в хату широко відчинилися й слідом за цим почувся товенький і пронизливий голос:

— Що тут у вас робиться, га?! Знову роспуценів!..

Кодюбенко, не встаючи з місця, голосно сказав:

— Ніякого роспуценія, товаришу Журібїда! Йдіть-но сюди та сядайте разом з нами!

— Що таке? — вереснуло на всю хату і до столу підбіг шушльенький зарослий ріденькою рудою бородою, з маленькими очами, в сірій поліській світі, вибіячаних штанах і в постолах з ремінними волоками, середнього зросту дядько.

Втягнувши голову в сухорляві плечі, він злісно, якесь по злодійському, перебігав очами по наших лицах, заким не зупинився на мені.

— А це хто? — скрикнув.

— Це, товаришу Журибідо, мій давній приятель і революціонер. Він прийшов сюди, щоб допомогти нам... — Почав було говорити Коцюбенко, але Журибіда перебив його:

— А хіба ми самі не можемо тут ради дати, чи що таке?!

— Виходить так, що не можемо! — Спокійно сказав Коцюбенко. — Тут чим далі, тим збільшується робота..

Журибіда часто заморгав очами й поспішно спитався:

— Яка там ще робота?

— От прийшла від повітового комісара така бомага, що тільки держись!..

— А що таке? — злякано метнувся він.

Коцюбенко встав і, повернувшись до Журибіди, голосно і врочисто вирік.

— Наказують нам негайно вибрати собі Военкома, який зараз-же взявся-б за впорядкування військової справи у волости..

— О, так це не жарт! — вражено промовив Журибіда.

— Совершенно, ну да! Дело сурозное! — озвався п'яним голосом „начальник“

Дідусь також хотів щось сказати, але раптом закашлявся і тільки рукою махнув.

Коцюбенко відставив пляшки на бік, витягнув з пачки газет, що лежали коло нього, аркуш рижі бібули і діловито заговорив.

— Справа негайна, а пора пізня. Ми чекали вас, щоб зробити засідання, але вас не було. Отже сідайте на своє місце, та й почнемо радитися.

— Про що радитися? — трівожно спитався Журибіда.

— Як то про що? — спокійно сказав Коцюбенко. — Хіба-ж у нас мало справ? Кажу-ж вам, що негайно треба вибрати Военкома, потім справа з лісом, розверстка хлібних лишків і реквізіція курей та полотна...

“Чи, може, ви думаєте чекати, заки до нас не при-
шлиють кого небудь з повітового ревкому?..

— Крий нас, Боже! — скрикнув Журибіда. —
Хіба ми самі не виберемо того.. як його.. того
Вовнка?..

— Ну, так чого ж тоді й балакати? — сказав
Коцюбенко. — Випийте чарку і сідайте!

— Я той.. я согласний..

„Начальник“ запобігливо схопився з місця, налив
повну шклянку самогону і подав Журибіді.

— Випийте, товарищ Ревком!..

Журибіда вийшов до дна і, спотикаючись, поспішно
заліз за стіл, взяв стільця і сів між мною та Коцю-
бенком. Зіпершись ліктями на стіл, він, як гусак, ви-
тягнув цікаво свою рудобороду маленьку голову і так
занімів „Начальник“ сів по другім боці стола, поруч
півсонного дідуса і, весь час, чогось підморгував до
мене. Раптом дідусь заворушився і встав на ноги.

— Ось що, товариші! — заговорив він. — На
мій погляд вибрати того вовнка ми не маємо з кого!
Добре сказати — „вовнко“, але як він не на жарт за-
бере в свої руки силу, то тоді може бути дуже
кепсько.. Як би ще так Постернака, то..

Закашлявся і сів на своє місце. Журибіда злісно
глянув на нього і сказав:

— Ви не маєте права говорити, бо ви не член!

— Оттакій! — заперечив дідусь. — Завжди го-
ворив, а тепер не маю права! Як-же це так?

— А так, що ви буржуазам весь свій вік про-
служили, а через те й не мішайтесь..

— А ти ніколи й путяцям наймитом не був! —
спалахнув дідусь.

Журибіда так і підскочив.

— Виведіть його зараз-же з хати! — вереснув
до „начальника“.

„Начальник“ глянув спершу на мене, потім на
Коцюбенка і, підвівшись з місця, взяв діда за руку.

— Ну, товарищ-дід! Марш одцудова! Довольно
необразованість свою показивать!

Дідусь шарпнув руку до себе, схилився на стіл
і байдуже промовив:

— Я кажу до діла, а як ви не хочете слухати, то я й сам піду від вас... Оце але, яке велике цабе, що аж страшно боятися!...

— Ну, годі вже годі! — озвався Козюбенко, який досі дивився і мовчав. — Я, товариші, цілком згоджуюся з товаришом дідом тільки з тією ріжницею, що на мою думку товариша Журібіду можем вибрати хоч би й зараз і то без усяких сумнівів...

— А почіму не міня? — скопився з місця „начальник“. — Я ж челавак воєнний і тето дело харашо знаю!...

— Воєнний то воєнний, а дурний як порожня бодня! — засміявся дідусь. — То-ж, як не в, а Журібіді ти в підметки не годишся...

— Марш одцудова, необразованность така! — кинувся, як опечений, „начальник“, але цьому заперечив уже сам Журібіда.

— Зостав! — сказав він до „начальника“. — Я тут старший і я маю право розпоряджуватися!... „Начальник“ став струнко.

— Віноват, во ви ещо не сказали — „оставіть!“...

— Ну й „отставіть“, чого там ще?... Сідайте!... А бути Воєнком я й сам не хочу.. То-ж Опродко — я, Відко — я, Ривко — я, а тут ще й якийсь Воєнко!..

Козюбенко запротестував:

— Тоді розвалиться наша справа! І Опродком, і Відком, і Ревком, остільки поважні звання, що обов'язки Воєнкома самі собою запрошуються до вас! Тут ні я, ні товариш Підкуйнога і ніхто инший з нашого села не зможе взяти на себе відповідальність праці Воєнкома. Я, наприклад, ледве справляюся з канцелярією, а товариш Підкуйнога з одної міліцією не може ради дати. Я вчився всього з книжок, товариш Підкуйнога весь час знаходився під чужою командою і все це, взяте разом, є ніщо в порівнянню з природним розумом і хистом, якими володіте ви!... Отже, щоб як найкраще вийти нам з того становища, в якому ми опинилися тепер, ви, товаришу Журібідю, мушите стати Воєнком і тим самим прибрати до своїх рук у нашій волости всю — адміністративну, громадську, політичну, господарську й військову владу і запровадити твердий режим і міцну дисципліну, щоб усі

знали й почували те, що свобода є свободою, життя — життям, праця — працею, а влада — владою.. Ось як я розумію!..

Журибіда заворушився. Борідка його затряслася, вузенькі очі засвітилися якимись чудними вогниками і, заїкаючись, він став говорити:

— Еге, еге... твердий режим... Значиця Воянко... Я той.. Соглашаюся, еге.. Тільки той, як його... Той, що я робитиму!

Сказав і хитро подивився на нас. Коцюбенко тільки руками розвів:

— Як то що?..

Подумав трохи і додав:

— Сівробітники ваші будуть усе робити, а ви тільки командуватимете... Головне налагодити апарат, а там справа сама собою робитиметься.. Бачили де-небудь, як пишуть на машинці? — Тут притиснув, а там вискочила буква. Так і то. Треба тільки налагодити те все..

Журибіда аж в долоні сплеснув.

— й справді! Як на машинці, еге-ж!... Тут притиснув, а там вискочило..

Поклав на стіл обидві руки і став перебірати пальцями, роблячи вид, наче щось притискає ними. Далі скрунув головою:

— Тільки.. тільки як його притискати?... — промовив пониженим голосом.

— Та то я для прикладу згадав про машину, а на ділі треба розуміти так, що коли понав до своїх рук владу, так, значиться, тримай її.. — сказав Коцюбенко.

— Еге-ж, як понав, так тримай.. Нічого не зробиш..

— Так що-ж, товариші так і записати, чи, може, проголосуємо? — спитався Коцюбенко, звертаючись до всіх, що сиділи за столом.

— Мене кажідца, што нада будить проголосовать, — важно промовив „начальник“.

— Проголосуйте, товаришу, хто за те, щоб ви були воянкомом, так нехай піднесе в гору руку. — Сказав до Журибіди Коцюбенко. Той метнувся і, якось соромливо, проказав:

— Хто за те, щоб я був военкомом, нехай піднесе в гору руку!

Всі, не виключаючи навіть дідуса, піднесли руки. Журибіда подивився — подивився і сказав:

— Три голоси, а я четвертий...

Глянув на мене:

— А ви чому не голосуєте?

— Та-ж я тут тільки гість. — Відповів я.

— Еге-ж, а я й того... забувся... — якось ростеряно промовив він.

Коцюбенко підсунув до себе шклянку, налив самогону і встав на ноги.

— А тепер, дорогий товаришу, дозвольте мені сердечно привітати вас! Хай вам Бог допоможе чесно й непохитно провадити свою працю і не забувати того, що всяка власть від Бога і все мусить робитися по божому. За вас я цілком певний, бо ви чоловік справедливий і все будете робити так, як вам скаже ваше сумління. Вітаючи вас, п'ю за ваше здоровля!

В той час, як Коцюбенко виголошував свого тоста, Журибіда соромливо кліпав своїми маленькими очинятами, наче йому плювали в лице. А коли той скінчив, він усміхнувся і захвилювався:

— Та я той.. я нічого собі.. спасибі вам.. як сумління, еге-ж...

Але підвівся „начальник“. Роагладив вуса, кашельнув і заговорив, як камінням посипав.

— Проздравіть і я могу, но тільки дольжон сказати вам здеся, што када ти власть какая нібудь, так імей від настоящій!...

— Про що це ви, товаришу? — цікаво запитався Коцюбенко.

— Пазвольте вислушать! — сказав на те „начальник“. — Как же так, што Опродком, Бедком, Ревком і Военком, а как самий обзнакнавенний мужік?... По мовму нада іметь начальственний від, а так нікто й слухать не захочеть. Нада, штоб товарищ Военком оделся как следуіть і повхал з міціцейськімі посмотриеть по всей волості, штоб все віделі ево і понімалі, кто управляіть...

Журибіда так і захопився. Встав на ноги, підняв у гору обидві руки і, оглядаючи свої постіли з ре-

мішвами волоками й вишиті червоною заплочю поли сірої свити, ніяково промовив:

— А й справді?.. Товариш правду каже!.. Якось воно не тее... Постернак, як був тільки одним старшиною, то куди краще виглядав, а я ж той... Опродко. Відко, Ривко й Воєнко..

— Ну, що там Постернак? — сказав Коцюбенко — Глитай, куркуль, зволоч, дурень!. Ви ж пролетарій і... „Начальник“ схопився з місця і крикнув:

— Так што по вашому нада такім і бить?... А власть для чіво ему дана?... По моему нада так, штоб товарищ воєнком обулся в харошія сапагі із шпорамі, оделся в галіхве і хренч, повесіл сїбе коло пояса шапку і револьвера, а на шапке красноармейську звезду поставіл, тогда последний дурак будить понімать, што ето найстоящая власть і будеть его бояться і слухаться!..

Журибіда оглянувся на ліво до мене, а потім на право — до Коцюбенка і, поспішаючись, заговорив:

— Еге, еге!.. Товариш правду каже... Як-же так, справді в оцій свиті?!..

Вдарився руками об поли і так завімів.

Коцюбенко знизав плечами, всміхнувся і поважно сказав:

— Що-ж, як хочете, так одягайтеся! Тільки, де ви дістанете оце все? Це-ж амуніція, а не що небудь!..

Журибіда тільки рота роззявив:

— А й справді!..

Але „начальник“ заговорив знову:

— А власть для чіво? Ви тільки дайте мне приказаніє, так я чічас достану все, што нада!..

— Ну, то й дістаньте! — просто сказав Журибіда.

Коцюбенко перебив:

— Почекайте! Це ж справа зовсім иншого порядку, а в нас-же засідання! Ми ще мусимо обговорити справу з лісом, розверсткою хлібних лишків, а також з реквізіцію курей та полотна..

— По моему, — озвався „начальник“, — здеся нету чіво говоріть!.. Все егі вапреси может разрешить своєю властію одін тільки товарищ Журибіда!..

— Не розумію! — здивувався Коцюбенко. — Як можна вирішувати питання, зміст яких ще не відо-

мій?... Я, наприклад, хотів порушити справу з порубкою ліса. Ось приїхав мій старий товариш, сам добрий лісничий і я думав доручити йому догляд за лісом...

Почувши, що він мене зробив лісничим, мені аж моторошно стало. Правда, я любив ліс і часто ходив за білими конваліями, але про лісову справу мав стільки поняття, як про астрологію. Перегнувшись по за плечима Журібіди, я шепнув:

— Слухайте, товаришу! Я-ж не лісничий!..

— Пусте! — шепнув він мені і голосно сказав: — Ну, так як-же, товариші?

— І нехай собі рубають на здоровля! — несподівано викрикнув Журібіда. — Що він мій, чи ваш, щоб його доглядати? Ліс обчественний і обчество рубає!..

— Так, то так, аже-ж він буде потрібний ще й для тих, що будуть після нас! — сказав Коцюбенко. — Він буде потрібний ще й для дітей наших!..

— Другой тада вирастють! — упевнено сказав „начальник“.

— А виросте! — промовив і Журібіда. — Де ж то видано, щоб на Полісся та не було лісу?..

— Ну, а як з розверсткою та ревізійцею? Треба-ж установити, якийсь порядок! Не можна далі так робити, як то рибалося досі!..

— А што там розговарівать? — махнув рукою „начальник“. — Разі не всьо равно?..

— А й справді!.. Що тут і говорити!.. — почав було казати Журібіде, але Коцюбенко, сердито зауважив:

— Це, товаришу, чорт знає що! Невже ви думаєте, що ви маєте власть для того, аби пехтувати справами? Сказати по щирости, цього я від вас ніяк не сподівався!

— А ви, таво... по осторожнве... — прошипів „начальник“. — Почему ето ви всьо командуєте, когда я тоже такой член, как і ви?..

— Чому я командую?! — обурився Коцюбенко — тому, що сам усе діло роблю!.. Чи подумали ви коли над тим, щоб так не було тут мене, то не були б ви начальником міліції і членом Ревкому, а товариш Журібіда також не був би тим, чим він є зараз?..

манівцями.

— Та заспокійтеся! — злякано сказав Журибіда. — Я-ж той... Я нічого... що мені?..

„Начальник“ схопився з місця і кинувся до нього:

— Ви, товариш Вовном, вразумительний человек, но очіно согласительный! Ви должны сделать так, щоб был режим, щоб дисципліна і послушаніє!..

— А й справді! — метнувся Журибіда. — А я той... я й забув якось!..

Коцюбенко, мовчки, встав з-за столу і схвилювано заходив по хаті. Дідусь снівчуваюче стежив за кожним його рухом і тихо приказував:

— І треба ото так сперечатися?... І треба ото їм щось доказувати?... Та ви плюньте на них, товаришу!..

Коцюбенко раптово зупинився перед дідом і сказав:

— Не ваше діло, товаришу-діду, мішатися в справі начальства! Самі знаєм, що робим!..

Лице „начальника“ розлилося в задовольнену усмілку, а маленькі очі Журибіди так і засвітилися. Обидва переглянулися поміж собою.

— Дело, можно сказать, такое, што конешно нада било-б рещіть вместе, но как нету времени, так почему ево нікзи поручіть товаришу Журибеде, щоб он без літніх разгаворів рещіть своєю властію?... — згідливо сказав „начальник“.

— Еге, еге! — озвався й Журибіда. — Чому не порішити своєю властію? Я-ж так, щоб і вам було лекше!..

— Дакую! — буркнув Коцюбенко. — Хай буде по вашему! Вирішайте собі своєю властію, але тоді самі говоріть собі з тимп, що приходять скаржатися на вас!..

— Чіво ж тут такого? — спетався „начальник“. — Разі тето так трудно?..

— Ну й говоріть! — відмахнувся рукою Коцюбенко.

— А ви не гнівайтесь! — сказав Журибіда. — Сідайте, краще, на своє місце та вип'ємо ще по чарочці!..

— Дакую дуже! Ви вже краще дозвольте мені піти спати!

— Почему же ёнто так? — цікаво спитався „начальник“. — Не вдравитьця вам, што лі?...

— Нічого... — простянув Коцюбенко. — Стомився... голова болить... час спочити трохи...

— Ще встигнете! — сказав Журибіда. — А ми-б того... як його... запили-б трохи... за мов здоровля, чи що...

— Я вже пив, як було треба, а тепер на-добраніч!

— Ви вже йдете? — схопився Журибіда. — А як же я маю їхати на ту волость?...

— На мою думку, — сказав Коцюбенко, — ви повинні зробити парад міліції, а потім скликати скрізь мітинги і...

— А що то таке, оті мітинги? — жваво спитався Журибіда.

— Собранія такія... — вмішався „начальник“.

— От вам товариш начальник скаже вже! — кивнув Коцюбенко головою на „начальника“.

„Начальник“ нахабно відняв голову:

— І раскажу, что мене такое!...

— Ех, дурню ти дурню! Що ти можеш розказати? — захитав дідусь головою. — Розсівся на панських стільцях, так, думаєш, що й розумним став?

— Молчать, дед! — гримнув „начальник“. — Када била воїна, то я ёшо не таких сидел! Било вот так в Галіції заходіш в какой нібудь дом і садішся гдє тібе тольки пондравіцца і делаіш сібе, што тольки завгодно...

— Через те-ж воно так і кепсько тепер, що тільки ходили та сидали! — зітхнув дідусь.

— Ну, завтра будемо балакати! — сказав Коцюбенко. — А тепер годі!

Попрошавсь із Журибідою та Підкуйногою, він повернувся до мене.

— Ходім зі мною! — сказав, йдучи до дверей.

— А чіво ёму йти? Пускай здєся будеть! — сказав „начальник“.

— Еге, еге! Чого вам йти? — звернувся до мене й Журибіда.

Стараючись бути як мозг лагіднішим, я обережно став відмовлятися, але то нічого не помагало. І коли я попрощався з Журибідою і подав руку Підкуйнозі,

то він, тримаючи мене за руку, швидко шепнув мені на вухо:

— Ви будьте здесь, так ми вас замісто ево ізбірєм!..

— Замісьць кого? — спитався я голосно, не розуміючи, що він хоче сказати.

Він почервонів, розсердився і сказав:

— Ну, как не жілаіте, так до свіданя!..

Я вклонився і вийшов слідом за Коцюбенком.

Він стояв на ганку й замислено дивився на ясно визорене небо.

— Яка чудова ніч! — сказав я.

— Чудова, та не для нас! — промовив він. — Хіба такі люде, як от ми, мають час і змогу милуватися нею?..

Зійшли скрипучими східцями з ганку і подалися до школи. В селі було тихо, як у могилі, тільки десь далеко сумно й протяжно хтось кричав.

— На хуторі кричать. — Байдуже промовив Коцюбенко. — Певне розбійники напали..

І вийшло якомсь так, що ми несвідомо приспішили свою ходу. Зараз-же за маленькою й низенькою, одноканною церковцею, повернули в провулочок і зупинилися перед невеличким сірим будиночком, над дверима якого висіла чорна таблиця, з білим написом — „Народня Школа“.

V.

В маленькій, вимазаній білсю глиною кімнатці було тихо й затишно. Одним одне малесеньке віконце було завішена біленькою фіраночкою, в кутку стояв невеличкий столик з книжками, а над ним копія картини Івідо Реві „Христос у терновім вінку“. Далі по стінах висіли картки українських письменників видання „Союзу Визволення України, а між ними незмінні „Гагілки“ та „Гість з Запоріжжя“.

— Сідайте і будьте як у себе в дома! — сказав він до мене, висунувши з під стола табуретку.

Я сів і став переглядати його книжки. Все старе й давно знайоме, але таке характерне для українського інтелігента з народу.

„Історія одного селянина“ — Еркмана Шатріана,
„Боротьба за право“ — Франціоза, „Ілюстрована
історія“ — Грушевського і тут же старе видання
Леніна — „Письма о тактиці“.

— Читайте де-що? — спитався я його.

— Де там у чорта читати?! — сказав він. —
Самі бачили мою роботу!..

— А, так! Я дивуюся вам, як ви так можете?...

— Мушу, то й можу! По-перше, як я вже казав,
мене ніякий чорт тут не зачіпав, а по друге — я захищаю село від червоних грабунків..

— Ви захищаєте, а ваші товариші грабують..

— Не дуже!

— Я ж сам бачив, як той „начальник“ подивився!

— Чорт його знає, що йому сталося?! — зітхнув
Коцюбенко. — Равіш він не був таким!..

— Мені здається, — сказав я, — що він завидує
Журибіді.. Ви стільки йому всяких назв надавали..

Коцюбенко замислився. Довго думав і ходив від
ліжка до порога і від порога до ліжка, а потім підійшов до мене і зітхнув:

— Дійсно я не розрачував! Бачите, коли я давав
йому всякі адміністративні назви, то передовсім мав
на увазі його жадобу бути начальством і цілковиту
нездалисть начальствувати. Огже, досі було так, що
всі назви носив він, а ділом відав я, але тепер, боюся,
щоб він не зазнався..

— А чому ви того Підкуйногу не зробил хоч
яким небудь Опродкомом?

— Досить з нього того, що вже мав!.. То-ж він
і так уже в печінки всім в'ївся.. Полотно „реквізує“,
кури „реквізує“, самогон „реквізує“..

— А ви б його прогнали!

— Куди вже там! Пізно тепер! Перше те, що
його була вибрала громада, а друге — його молодший
брат у повітовій чрезвычайці служить..

— Ну, так що з того?

— Нічого! Треба миритися, та й усе!

Затих і знов зачав ходити по хаті. Раптом плеснув
себе по лобу долонею і сказав:

— Не я буду, коли я його не знищу!

Вийняв з кешені револьвера і любовно притис- його до липя.

— Найпевніший друг і товариш у наші часи! — сказав.

Сам не знаю, через що саме мені згадалися вірші якогось комуністичного поета про те, що на всяке насильство треба відповідати тільки насильством і я промовив:

— Мені здається, що цим ви нічого не зробите... Що з того, що ви знищите одного Підкуйногу, як навколо вас буде одна дика сила?... Лишіть ви цю всю гру і ходім зі мною.

Його лице болюче зморщилося і він журно похитав головою.

— Нікуди я звідси не піду, бо цей куточок мій!...

Став лицем до образу Христа в терновім вінку і взяв мене за руку:

— Бачите цього образа? Коли я був на Польському фронті, то знайшов його в розбитому костьолі. Ви подивіться ліпше і побачите дві маленьких дірочки від револьверових куль. Його наші салдати розстрілювали за те, що він не православний...

Він говорив якимсь чудним, надірваним наче, глухим голосом, а його лице весь час болюче здригалось. Простягнув руку до образа і показав мені дві чорних плямки: одна коло вуха, а друга в середині тернового вінка.

— Розстріляли й покинули, а я знайшов його і носив з собою доти, доки не прийшов сюди. Тепер я його оправив, поставив над своїм столом і вирішив ні на крок не відступати від нього...

Я згадав нашу зустріч у лісі, як він показував мені револьвера, і порівнюючи з даним моментом, подумав: „Коли не божевільний, так романтик“... Але він наче відгадав мої думки, повернувся до мене і сказав:

— Ви не думайте, що я божевільний, або лише вщип! Нічого подібного! Я тільки сучасний інтелігент і, такий як і ви, анархист — індивідуаліст..

Кинув револьвера на стіл і дико засміявся:

— Одначе, так збожеволіти дуже легко!... Рушив з місця і збожеволів!...

Я мовчки дивився в його незвичайно непорушні і незвичайно блискучі очі і відчував, як по спині проходили дріжаки...

— Не бійтеся! — кивнув до мене головою. — Я не збожеволів і не збожеволюю, а напевне піду до Постернака...

— А хто він такий? — спитався я.

— Тутешній чоловік і добрий господар... Був колись волосним старшиною, а оце перед приходом червоних, — сільським головою...

— А де-ж він тепер?

— Пограбував його наш „начальник“ зі своїми міліцейськими, а він розлютився і в повстанці пішов... Хоче помститись...

— Дивно мені! — сказав я. — Як тільки ви можете тут сидіти й потурати примхам усяких...

— Мовчіть! — різко спинив він мене. — Я тут сиджу, бо мушу сидіти...

Урочисто повернувся в куток і показав на образ Христа.

В той час вікно задзвеніло і, здоровезний камінь, просвітивши коло мого вуха, вдарився об протилежну стіну кімнати. Свічка на столі затремтіла і згасла. Коцюбенко зігнувся і кинувся до дверей. Відчинив і крикнув:

— Гей, хто там?!...

— Нігде нічого. Тільки одні жаби на болотах кричали, аж надривалися і чимсь страшним віяло з лісових нетрів.

— Бр... холодно як!... — промовив Коцюбенко і вистрілив. Голосна луна відклпкнулася десь аж на болотах і знову стало тихо.

Він ще постояв так трохи і зачинив двері.

— І хто б це міг бути?! — замислено промовив сам до себе. — Та цього я не подарую...

Я сидів на своєму місці і щось чудне трівижило мою душу і заставляло забути і за довгу подорож, і за страшну втому, від якої боліли кости й темніло в очах. В мізку, чим далі, тим більше зростало якесь незрозуміле напруження, яке затавво чогось ждало й сподівалося.

Коли тут, коло хати застругоніло і хтось з усієї сили шарпнув за двері.

— Товаришу Коцюбенко, відчиніть! — почувся дріжучий, старечий голос.

— Неначе товариш-дід! — промовив Коцюбенко і кинувся до дверей.

— Хто там?

— Це я! Відчиняйте, Бога ради!..

— Засвітіть світло! — сказав він до мене, відчиняючи двері.

І при світлі свічки ми побачили блідого, як смерть, переляканого дідуса, сива голова якого була розкуд'ювана, а крізь пірвану сорочку визирало худе й жовте старече тіло. Дріжучи, як у пропасниці, він говорив:

— От, нещастя!.. От, біда!.. Господи, спаси її помилуй!..

— Що сталося, діду?! — спитався Коцюбенко і лице його пополютіло.

— Ой, тікайте скоріше! — закашлявся дідусь. — Тікайте, бо вони сюди прийдуть!..

— Та кажіть-же нарешті, що там такого сталося?! — крикнув сердито Коцюбенко. — Куди тікати? Чого тікати? Хто сюди має прийти?..

Дідусь сів на ліжку й заплакав:

— Насилу вирвався. Чека хотіли зробити...

— Що таке? — здивувався Коцюбенко.

— Чека, кажу, хотіли зробити... — плакав далі дідусь. — Пан — отцеві вже зробили...

— Нічого не розумію... — розвів руками він і взяв дідуса за плече. — Кажіть же!..

Дідусь витерся рукавом і, схопивши його за руку, поспішаючи і заїкаючись почав говорити:

— Ого, як ви пішли то вони ще пили й говорили про те, як треба їхати на волюсть. Журибіда хотів, щоб було так, як ви казали, з мітингами, чи як його там, а Підкуйнога відмовляв його і казав, щоб він не слухався вас, бо ви його обманюєте. Потім Підкуйнога приніс звідкись якусь стару шаблю й остроги і став його вбрати по воєнному...

— Як так? — спитався Гонибіда. — Ві-же у свті!

— Оттак, як бачите! Остроги причепили до постолів, а свиту підперезали поясом і повісили шаблю...

— І що-ж, Журибіда дався оце все зробити з собою?

— Він спершу відмовлявся, але як Підкуйнога приніс йому ще якогось широкого кашкета зі звіздою, то він натягнув його на голову і ходив по хаті, приказуючи — ась, два... ась, два...

— Ну, що ж далі? — нетерпеливо спитався Коцюбенко.

— Далі вони знов пили і знов говорили... Казали, що Журибіда повинен так їздити, як колись архирей, або колись губернатор їздили, а Підкуйнога завтра рано мав парад у коло церкви зробити зі своїми міліцейськими...

Коцюбенко повернувся до мене:

— Як бачу зараз, ви казали правду!... Занадто я надавав йому отих звань усяких і, от, звихнувся мужик...

— Та ще й як звихнувся! — сказав дідусь. — Коли Підкуйнога сказав йому про парад, то він аж підскочив від радості і загадував, щоб і благодарственный молебень також був. Підкуйнога казав, що ніп може на це не згодитися, але Журибіда вже й сам слухать нічого не хотів. Схопився, став бігати по хаті і кричати, щоб до нього зараз-же привели попа, а коло хати поставили варту...

— А що-ж Підкуйнога?.. — цікавився Коцюбенко.

— А що йому?! Він і радий метушиться, бо в тій метушні він тепер найстарший і робить, що йому самому хочеться...

— Що ж він там таке робить?.. — хвилювався Коцюбенко.

— Поставив спершу варту коло хати з обрізками в руках, а потім привели попа і сказали йому, щоб він відслужив у церкві молебство за здоров'я Журибіди й за народню власть..

— Ха-ха-ха!... — несподівано, якимось гістерично, зареготався Коцюбенко. — Так його, патлача такого, так!...

Дідусь злякано підвівся з ліжка і тихо сказав:

— Чого-ж тут смішного, як вони його забили?!...

Коцюбенко так і замер.

— Забили?! — Ледве промовив. — За що?..

Дідусь знову заплакав і, крізь плач, виривалися лише уривчаті фрази й окремі слова:

— Сказав, що не мають права приказувати... Сказав, що церква відділена... Журибіда став шарпати його за бороду і кричати: „Тепер ти знаєш, що таке Воєнко?..“ Потім воєни його повели в лях і... і... і забили.

Вдарився кулаком у груди і заривав, як мала дитина.

— Я вєбіг на вулицю і став кричати... Вони зловили... Тягнули в лях... били... А я втік сюди... Вони зараз також врийдуть... Вони хотіли ще раніш, але через пона затрималися... Послали одного міліцейського подивитися, що робите... Він був тут і казав, що тайну раду радите з Петлюрівцем...

— Де-ж той Петлюривець? — скрикнув Коцюбенко.

— Це вони так на товариша кажуть... — показав дід на мене.

Тривога в моїй душі зростає до болю. Я встав на ноги і сказав:

— Нічого ви з ними не вдієте тепер, хоч самі створили їх! Ходім ліше!...

Коцюбенко махнув рукою.

— Заспокійтеся! Що-ж далі, діду?...

— Вони казали, що ви хочете зробити переворот, що ви змовляєтеся, що ви з Постернаком за одно і хочуть зробити вам чека...

— А Воєнко для чого?

— Підкуйнога каже, що Воєнко для командування тільки, а все діло має робити він, бо в нього вся сила...

— Що-ж на це Журибіда?

— Той ходить тепер з острогами і радіє... Збіряться ще хату Постерначці спалити...

Враз задзвонив дзвін.

Бом... бом... бом... — простовав великий.

Вам... бам... бам... — затужив менший.

Ми схопилися й вибігли на двір. Небо над селом було червоне й рудий дим катився просто на церкву. На селі стояв глухий гомін, серед якого чувся несамопитий крик якоїсь жінки.

— Ось вам ваша сила! — несподівано вирвалося з моїх уст.

— Гасити треба, гасити! — дико крикнув до мене Коцюбенко і раптом зігнувся до землі. — Де-ж я тепер свого Христа сховаю?..

Коло церкви почувся якийсь крик і в провулку показався гурт темних постатей, які при світлі пожежі здавалися страшними й загадковими. В передніх рядах юрби, було видно, йшов Підкуйнога, а поруч його Журибіда. Обидва вони сильно заточувалися й галасували:

— Ізмени не должно бить! Нада зничтожить ей! — кричав Підкуйнога.

— Еге, еге!.. Зничтожити, прокляту! — верещав Журибіда.

— Побачивши нас вони зупинилися. З хвилину стояли мовчки, не рухаючись з місця, а далі захвилювалися і, всі разом, посунули на нас.

Коцюбенко вихопив з кешені револьвера і став утікати.

Я побіг разом з ним.

Дідусь, у штавах і сорочці, заметушився на одному місці і так потонув в юрбі.

Віжучи через городи, по яких котився густий дим пожежі, ми чули, як за нами сатаніла юрба і як кричав Підкуйнога:

— Бійте єво, старого чорта, бійте!.. Пускай знаєть, как прідушрїждать!..

Вибігли за село й кинулися просто в ліс. Глухий гомін дерев видався мені величним своїм чернечого хору в Печерськiм монастирі і я, неспідомо майже, зупинився і став слухати. Крізь лісовий гомін, долітали з села окремі вкрпки й хвилинами чулося жіноче голосіння. Однаково, як це не дивно, моя душа була цілком спокійна, а важка втома хлипла до долу.

— Добре було б спочити тепер! — сказав я до Коцюбенка.

— Спочити?! — здивувався він. — А вони як?!...
— Хто вони? — спитався я.
— Начальник і Военко... — сказав Коцюбенко.
— То ж вони вбити вас хочуть!...
— Вбити?!.. Гм... вбити, кажете?...
— А чого ж ви тоді втікали?...
— Хто втікав?... Я не втікав!.. — заговорив він
якимсь чудним і непевним голосом. — То я так собі...
від Христа побіг..

Раптом сів на землю й заплакав:

— Так марнується сила... марнується сила... марнується сила...

Я нахилився до нього і став гладити його по голові.

— Заспокойтеся! Не треба так! Вставайте, та ходім, бо тут можуть нас знайти!..

— Йдіть ви собі к чорту! — заскреготав до мене зубами. — Розумієте, — к чорту!..

— Але ж ми разом маємо йти! — пробував його вговорити.

— Чуєте, що я сказав?! — грізно, підвів голову. — Йдіть собі і не перекладжайте мені бути тут на варті!..

— На якій варті?..

— Ліс тепер мій і я не дозволю його нищити!..

Я, мовчки, відступився від нього. Він пильно подивився на мене.

— Не вірите, га?... Не вірите?... Так зараз побачите!.. Зраз побачите!.. Інтелігент!.. Зволот!.. Анемія!.. Плазмонія!.. Авархисг!..

Миттю став рачки й вишкірив зуби:

— Гав!.. Гав!.. Гав!..

Я зрозумів усе й кинувся від нього. Біг так довго, заки не замерло в моїх вухах оте божевільне „Гав!“ і заки лісовий гомін не обгорнув мою душу мовчазним спокоєм. Тоді зупинився і побачив, що вже сходить сонце. Внизу дерева були обгорнуті сизобілим серпанком легеньких туманів, а в горі були залпті червоним саявом літнього сонця. Якась дивна байдужність обгорнула мене і я спокійно ліг на траву й задивився на небо. Небо було синє, прозоре й чисте

і, чомусь здавалося мені, що високі столітні сосни своїми осейними верхами намагаються його підпалити, як Военком підпалив Постернакову хату, але воно не хотіло горіти, бо тоді мав-би вже збожеволіти я... Лежав і бачив просто над своєю головою величезного вулика, коло якого чорною хмарою роїлися пчолі. Одбаково це мене не цікавило й не захоплювало, тільки вже засинаючи, чув, як щось гомоніло: „А Поліщуки дуже дбайливі... тільки темні.. дуже темні“...

— Гу—у—у—у... Шу—у—у—у... — гуло наді мною моє рідне волинське Полісся...

2. липня 1921 р.
м. Тарновіль.

ОДНЕ РІЗДВО.

(Із записної книжки).

„Слава Богу вишньому!“..

Боротьба саме розгорялася, а була вже її такі, що сумнівалися.

— Хто знає, може ми її справді помиляємся?... — говорили між собою. — Адже-ж проти нас стоять наші-ж такі люди!..

Одначе, ця загальна неохота до дальшої боротьби зовсім не позбавляла мене мого завзяття і я переконано вірив у нашу перемогу. Правда, часом з'являлася тривога і в мому серці, але я пояснював це перевтомою і не звертав на те особливої уваги..

Тим часом ще не зникали прояви селянської прихильності до нашої справи, що значно ослаблювало силу тієї тривоги, що панувала серед нас..

Якось, уже близько Різдва, після одного щастливого сою з „ворогами“, до нашого штабу прибуло десять селянських возів із свіжими книшками. Старий, з білою бородою, огрядний дідусь, який припровадив ці вози, сказав нам:

— Передайте це від нас галицьким сікачам за те, що вони проти старого режиму йдуть..

Таке сердечне відношення статечних господарів до галицьких стрільців не тільки не заохотило наших повстанців, а ще й роздратовало їх.

І вже на передодні Різдва, майже на кождім кроці говорили:

— Чи не краще було б помиритися?..

Запевнення наших агітаторів в тому, що „ми змагаємся за визволення, а не поневолення“, мало-що помогали.

— Робочий робочого дерти не буде! — відповідали на те. — А через оту Україну, ми навіть свят не будем бачити...

Командуючий полком, колишній студент-правник, а теперішній полковник Врень, слухаючи таких розмов, ніяково здвигав плечами й говорив до мене:

— Сумніваюся, щоб ми могли перемогти з такими настроями... Постарайтеся хоч трохи поліпшити їх...

І я старався. Дні і ночі пробував серед козаків, читаючи їм десятки й сотні добірно складених закликів до боротьби „за землю і волю“, які цінними пудами надходили до нашого штабу з ріжких „Цека“, але, на жаль, те все нічого вже не помогало. І чим ближче було до Різдва, тим більше зростала та незрозуміла тривога, а разом з нею зростало озлоблення, не тільки проти „ворогів“, але й проти самих себе.

Це все турбувало мене не менше, як і полковника Вреня, тим більше, що я зауважив за собою щось таке, чого ще ніяк не міг сам зрозуміти. Досень було самому опинитися на полі і побачити в зимовій млі якесь далеке село, як серце боляче стискалося і така невимовна туга охоплювала мене всього, що хотілося забути за все і піти так просто у світ, аби тільки міг почувати, що я цілком вільний і таким вертаюся під занедбану солом'яну стріху, до своїх рідних і близьких людей.

Почуття цієї туги часто спліталося зі споминами юнацьких літ, коли в таку, приблизно, пору вертався з міста додому, де мене давно вже всі ждали і раділи з того, що „не всеж-то мужикові бути білягною“... На залізничній станції стрівав мене весело-балакаучий дядько Сидір зі своїми гнідими, який ще від самого досвітку дожидався „мого“ поїзда і завжди казав одне й те саме:

— Щось ви, паничу, спізналися на цей раз!

Кажучи це, він хитро веміхався, з чого можна було ясно зрозуміти, що каже він це навмисно для того, аби всі чули, що не одні тільки поповці та спикки економів можуть бути паничами...

За це я запрошував його до буфета другої класи на чарку горілки і він не аби як пишався цим, що

було видно не тільки з того, як він призириливо міряв поглядом червонолицих поповичів із пооблизьких сёл, які приїхали разом зі мною і мусіли ще чекати на свої підводи, але й з того, як він „розуміючо“ розглядав розвішені на стінах барвисті оголошення передплати на „Ниву“ та „Родину“, що вступали вже в п'ятидесятний рік свого існування...

Потім він поважно брав на оберемок мою скриньочку, в якій крім засмальцьованих підручників, двох пар білизни та святочної, синьої курточки з блискучими гудзиками, знаходилося декілько „галицьких“ книжечок та два-три зшитки із забороненими віршами Шевченка і зі своїми власними ліричними сентенціями. Поставивши скриньку серед саней, садовив мене „на панському місці“, із заду, а сам сядав на переді, на фірманське „сідзєвіє“ і голосно гукав:

— Вйо-о-о, гніді!... А чу, голубчики мої!...

Ідучи полями, я милувався рідними краєвидами, а він розповідав мені про те все, що сталося за цей час в селі і завжди закінчував постійним:

— А вас Гартемко так чекає, що не дай Господи!

Малий Артемко був спрота, якого дядько Сидір узяв до себе „за вихованця“ не тільки через те, що „всво дуже бідне“, як через те, що „в нього трохи ґрунту є“... Батько Артемка, вміряючи, зоставив йому в спадщину стареньку хатину з яблуною коло неї і п'ять моргів поля, з чого він міг би прожити і без сусідського „виховання“, але дядько Сидір напросився на „гопікуна“ і забрав його до себе. Жив він у дядька Сидора як у наймах, але все-ж таки не так-то вже й кепсько, бо дядько Сидір був чоловік доброї вдачі і зімою навіть дозволяв йому ходити до школи. Одначе Артемко сам не хотів туди вчаштати через те, що там з нього сміялися його ровесники й називали „свинячим недоїдком“ за те, що в нього на обох руках були скалічені пальці. Колись, як він був дуже ще малим, його мати йдучи на город полоти мак, зачпнила разом з ним у хаті свиню, щоб „подвірря не рила“, а вона пообгризала малому на обох руках майже всі пальці, так що zostалися лише якісь безвиразні закарлючки, в яких він ледве міг тримати олівця. Тихий та сумирний, він не обсварювався в школі,

а просто перестав до неї ходити і взявся вчитися „сам від себе“... В цьому багато допомагав йому я, даючи не тільки потрібні книжки, але й пояснюючи незрозуміле в них. Крім того, я розповідав йому про те все, чого сам учився, і боронив його від нападів хлопчаків на вулиці. Отже нічого дивного, що він завжди стрівав мене ще за ворітьми і цілі свята ні на крок не відступився від мене.

Пригадував також, що коли я приїздив останній раз до дому, то дядько Сидір ні одним словом не згадав мені за „Гартемка“, а в дома я довідався, що він „кудись пішов і запропастився“. Одні казали що він „босякує в Гадесі“, а другі запевняли, що він „у Кліві на вчителя коче вийти“... Тільки вже під час війни стало відомо, що він „охвицером“, як писав до мене дядько Сидір.

За п'ять літ своїх блукань по тих самих фронтах, я не тільки заморозив собі руки й ноги, але й навіть саме серце і тільки тоді, як приходила ота незрозуміла туга, починав відчувати красу минулого і марив тихим спокоєм під занедбаною солом'яною стріхою...

Однак життя з цим не лічилося і щоденно ставило свої суворі вимоги і я мусів забувати навіть за самого себе, думаючи лише про те, щоб задовольнити їх...

* * *

Фронт, на якому стояв наш полк, знаходився недалеко мого рідного села, так, що за одну добу можна було пішки дістатися додому. Не знаю через що саме, я став намовляти полковника Бреня, аби він „попробував наступати“. Спочатку він не згоджувався, але коли я став йому деказувати про прихильність свого рідного села, яке, мовляв, „підкріпить нас“, він на самісенський Свят-Вечір, у ранці, несподівано вдарив на „ворога“ і тій подався. Подався так швидко, що ми ледве встигали йти за ним і над вечір я вже ясно бачив, знайомий мені з дитинства, довгий ряд старих лип на цвинтарі, що був коло самого села, і, навіть, стареньку трьохбанну церковцю, до якої колись ходив разом з Артемком на різдвяну всенощну.

Серце мое затіпалося, як у лихоманці, і я вже радів, що за якусь годину буду між своїми, та ще й не як звичайний собі гість, а як „визволитель“ і „переможець“. Так думав я й радів з цього, бо хіба я міг знати, що не всі були з нами і що проти нас були свої..

— Не дати їм опам'ятатися! — наказував полковник Брень своїм підвладним. — Тисніть їх, заволок проклятих!..

І раптом „вороги“ стали. Вдарили на них раз, вдарили другий, а вони ні на крок не подаються. Засіли в добре знайомих мені ярах, які довгою дугою тягнулися навколо села і я вже знав, що годі їх так легко витиснути звідти. Ми опинилися на чистому полі просто під ворожими кулеметами, а через те мусила відійти на верству назад, де були якісь гаї і стояв півзнищений фільварок.

Виставили скрізь добру варту, вислали певні стежі і вирішили так стрінати своє Різдо.

Штаб нашого полку розмістився в запусченому панському будинку, що стояв серед пишного овочєвого саду, а козаки розташувалися просто на подвір'ю. Розклали вогнища і стали готувати кутю.

В той час, як полковник Брень давав свої розпорядження що до святної вечері, я блукав по полях навколо саду, дивився в бік свого рідного села і думав пре те, щоб хоч вістку яку подати туди..

Не знаю й сам, скільки саме часу проблукав я так, але коли повернувся до штабу, то полковник Брень і старшини штабу давно вже чекали на мене.

— А ми думали, що ви вже на Марс чкурнули.. — засміявся хтось, побачивши мене в дверях.

— Мені нічого на Марс летіти, коли своє село під носом! — відповів я.

Ніхто нічого не сказав, а тільки у всіх якомсь чудом посмутніли лица і так сіли до столу.

Вечеря була майже святною. Була не тільки кутя та риба, але й горілка, що значно поліщило наш настрій і вкінці вечері ми всі досить дружньо проколюдували всеукраїнське „Видить Бог, видить Творець“..

Опівночі прийшли вислані стежі і повідомили, що „ворог“ сидить тихо і навіть „носа не показує“..

— Ну й віддячимо-ж ми їм за це, що вони за-
ставили нас отак Різдво стрічати!... — сказав до мене
полковник. — Завтра обов'язково будемо колядувати
під вашою укоханою стріхою...

Я не сказав на те ні одного слова, але відчув
тільки, як мов серце чудно стислося в грудях, наче
передчуттям недоброго.

Поговоривши ще трохи то про це, то про те, ми
полягали спати, доручивши все на вартового старши-
ну, молоденького хорунжого з Полтавщини.

* * *

От, не можу тільки пригадати, чим я снів тоді,
але знаю добре, що снів чимсь страшним, від чого
прокинувся в холоднім поті і в той-же час почув
зляканий крик вартового.

— Рятуйтеся! На нас напали! — кричав він не
своїм голосом. — Пробралися у сад і звідтіль обстрі-
люють!...

Зірвалися на ноги і, як хто був, кинулися в рости́ч.

— Стійте! — скрикнув полковник. — Стрілять
буду!

Всі стали як укопані і почули, як десь, зовсім
близько, навіжено торохтять кулемети. Враз гримнула
гармата і в той-же час знаряд розірвався коло самих
дверей будинка.

— Вони в саду! Хто кудою, вперед за мною! —
крикнув полковник, кидаючись у двері.

Як через хвилину залунало голосне „слава!“ і ку-
лемети затихли. Я вибіг на двір і побачив на снігу
безліч темних плям. Догадався, що то лежать побиті.
Якісь невиразні чорві тіни швидко гайсали між
деревами і хтось несамовито стогнав: „Помилуйте!...
Пожалійте!...“

Я стояв і сам не знав, що мав робити. В голові
стало якось порожньо, наче хтось раптом вихопив
з неї мізок і, кричучи від болю, поніс його у біле
поле, де стояла така пепоружна сива мла і де пану-
вала цілковита байдужність.

Хтось роздягнений і босий підбіг до мене і ве-
село гукнув:

— От і по всій справі! Майже всіх перекололи, а самого командіра в полон взяли!..

Я насилу взяв, що то говорить полковник.

— Ходім до хати! — потяг мене за руку. — Зараз його приведуть сюди!

Через декілько хвили в кімнату ввійшло четверо козаків, які несли на руках когось пятого. Переступили через поріг і кинули його просто на підлогу.

— Собаці, собача смерть! — сказав один злобно.

— Не дуже там! — гукнув полковник. — Йдїть собі!

Чоловік лежав і тихо стогнав. Лице його було залите кровю, а руки й ноги якомсь дивно пообвисали коло тулуба, наче штучні.

— Ви хто такий! — спитався полковник, нахилиючись над ним.

— Командір Н-ського червоного полка, який стоїть у ярах... — Ледве чутним голосом відповів той.

— Як ви називаєтеся? — знову спитався полковник.

— Цього я вам не скажу! — простогнав той.

— Та не стогніть так! — скрикнув полковник. — Що з вами? Вставайте та сядайте!

Не то плач, не то сміх, а взагалі щось страшно вирвалося з грудей нещасного:

— Не притворяйтеся і не питаєтеся... Знаю я ваші звички добре... Катуйте до кінця... Що вже там...

— Ми нікого не катуємо, але коли ви так підло на нас напали, то що-ж робити! — сказав на те полковник. — Ось, ми вас трохи підживимо і вам ліпше стане...

— Пусте... — почувалася відповідь.

Голос його був тремтучий і хрипкий, але знайомий, дуже знайомий. Одначе я не насмілювався підійти до нього ближче й заговорити з ним, боючись чогось невідомого і соромлючись за той вчинок, якого допустилися ті, що зі мною і з ким я.

Прийшов лікар. Оглянув його і похитав журналовою.

— Хіба-ж можна так? — промовив сам до себе. — Мало того, що повикручували ноги та руки, то ще й ребра потрощили..

Полковник подивився чогось на мене і винувато сказав:

— Злоба все... З війною нічого не вдієш...

Лікар покликав двох санітарів і заходився поратись коло побитого командіра. Той весь час важко стогнав, але не вимовив ні слова. Коли забинтовували йому руку, я побачив, що на нпх нема пальців, лише якісь закарлючки, як в Артемка. Я подійшов до нього і подивився йому в очі.

Окровавлене лице страшно всміхнулося до мене і промовило:

— Ах, так ви ось де!!... А я за вас гину!...

— Ти, Артемцю! — скрикнув я. — Ти червоним командіром?!

— Як бачите! — сказав тихо. — Я за народ, а ви проти народу. Та не в цьому річ... я знав, що ви тут і хотів забрати вас на свята додому, але...

Великі сльози покотилася з його очей і він на хвилину затих.

— Відний Артемцю, як же це так!! — питався я його.

— Так, як і все буває... — сказав він.

Коли лікар перевязав його і поклав коло теплої трубки, він поблід увесь і стратив припомність. Під ранок він на хвилину прийшов до себе і став просити мене, аби я охороняв його від якоїсь небезпеки.

— Я панським наймитам не вірю... — казав він мені, показуючи очима на полковника.

— Ми боремся за своє право на своїй землі. — відповів я йому на те, але він тільки глибоко зітхнув і вже більше про це ми не говорили.

— Як же ти червоним став? — спитався я його, коли помітив, що він когось пильно до мене приглядається.

— Життя заставило... — відповів коротко.

— А де ти був ці всі літа?

— Це довго казати... — слабким голосом відізався він. — Спочатку в Кліві продав газети на вулицях, потім один добрий чоловік допоміг мені де чого навчитися і коли була війна, то я сам пішов на фронт і зробився старшиною... За час війни я багато чого

навчився в самого життя і як вибухла революція, то зразу-ж став тям, яким ви мене тепер бачите...

Перед сходом сонця йому погіршало і він знову стратив притомність. Лікар оглянув його ще раз і тільки рукою махнув.

— Нічого вже з нього не буде! — сказав він, виходячи з кімнати.

Тим часом полковник готувався до дальшого наступу і заклопотано говорив:

— Треба не гаяти часу! Сьогодні так, чи інакше, а колядувати мусимо, як звичай велить, за столом, під снопом, за доброю чаркою запеканки та за гарячою ковбасою..

Я не слухав його, що він говорив далі, а старанно доглядав свого земляка. І саме тоді, як гримнула наша перша гармата, він розкрив очі і спитався:

— Хто це регочеться так?..

— То стріляють. — відповів я.

З хвилину він напружено чогось прислухався, а потім тихо і поважно вимовив:

— Скажіть їм, щоб замирилися... Скажіть їм, що війни не треба.. Скажіть, що я також... помилявся...

Затих і задивився в стелю. Довго дивився так, наче бачив там щось надзвичайно цікаве й невидане. а потім лагідно всміхнувся і сказав:

— Мир вітають... Слава Богу вишньому.. Ото добре..

— Слава!.. — докотилося здалека, але це вже мене не цікавило. Він раптово схопив мене за руку, витягнувся як струна і його очі зробилися шкляними, мертвими й нерухомими...

* * *

Через п'ять годин я вже їхав просто додому. Переїзжаючи через яри, де вчора була ворожа позиція, бачив на снігу багато кривавих плям, а коло цвинтаря дві свіжих могили.

Як раділи мною мої рідні, як вітала мене солом'яна стріха і як колядувалося, — не варто згадувати...

Довідавшись про наглу смерть Артемка, селяне тільки руками розвели:

— Так він-же наш був!...

Моя мати, проста і щира, суворо сказала мені:

— Ти не повинен більше воювати!... Хай ті воюють, що вигадують оту війну!...

На другий день полковник Брень подався зі своїм полком далі, а я залишився для того, щоб поховати як слід, замордованого моїми сучасними товаришами, свого давнього друга і приятеля, земляка Артемка, який так нагло і так даремне згинув...

Одначе, щей досі блукаю манівцями і, згадуючи безщасного Артемка, згадую те сумне Різдво, яке напевне не забудеться ніколи..

1921 р., 22 грудня.
м. Львів.

„ЗАМІСТЬ КАЗКИ“

(Із випадкових заміток.)

В таборі спать лягали завчасу, але сон приходив пізно. Кожда таборова ніч проходила в думках та мріях про волю і тільки під ранок мізок кожного таборовця стомлювався настільки, що втратив свідомість дійсного і починав жити майбутнім, яке раз у раз було звичайним минулим і давало прожитим, і ця ніч, що так швидко стелилася срібним мороком, мала бути ще більш безсонною, бо не дарма вона не така, як усі інші зимові ночі...

Стоючи коло півзамерзлого віконця своєї маленької кімнатки, що знаходилася в будиночку таборової команди, бачив на дворі одно й те саме, сто раз знайоме до найменших дрібязць і остогидле до гострої нудоти: три сірих бараки в один ряд з малечькими та вузенькими віконцями під самісінькою крапшею, два ряди дротяних загород навколо них, а там далі безмежно-сумні простори засвіжених мазурських полів...

Дивився і не хотілось вірити, що за якусь годину настане Свят-Вечір, або, як на моїй Волині кажуть — „Вілія“... Стривожений мізок счував нагирливі думи про те, що нічого особливого в цій ночі не має і що мазурські поля нічим не різняться від Волинських, або Полтавських, але душа, як міцно налягнута сгруна, несвідомо якось ловила кождий звук і приймала його всім своїм бством, так, що я чув навіть тихі шелести лязурово-синіх тіней, що стелилися по кучугурах снігу вздовж дротяних загород...

Чекав товариша та свою кутю. Умовилися провести цей вечір за чаркою „starki“, яка обійшлася мені не так то вже й дорого: всього лише одна пара стоптаних чобіг за літрову пляшку... Товариш Семенчак був моїм давнім приятелем і нас звязували спомини

далекого минулого, коли ми разом тинялися по Василевському Острові і, не раз було, замість обіду, смакували кусок „ситного“ з гнилою ковбасою, яку давав нам „на кредит“ добрячий господар „угла“ Влас Осіпов. Обидва ми вчилися малярства, обидва марили бути „визначними“, обидва терпеливо голодували і, збігом обставин, обидва опинилися за цими дротами, де вже не було ніяких мрій та надій, але за те була спільність в спогадах минулого і з нею нам було добре. До того-ж мов становище, яко „редактора“ таборового часопису, а його, яко „директора“ таборового театру, давало нам змогу використовувати наше минуле в своїй маленькій творчості, завдяки чому в таборі нас називали „визначними мистцями“... Можливо, що не за дротами, нас моглиб назвати цілком инакше, але тут ми досягли того, про що мріяли...

Правда, часами на нас „щось находило“ і тоді ми енергійно готувалися до втечі на Україну, але кожний раз знаходилась якась причина, що заставляла нас забути за свої наміри і zostаватися тут далі. І так минали за днями дні, тижні, місяці і, навіть, цілий рік уже... Годинами, коли особливо часто починала відчувалися нудьга, я добував пляшку „starki“, а Семенчак гітару і так віддавалися „грустному веселю“, — як казав він про цей засіб розваги.

— Гм... грустному веселю... — виринало в голові в той час, як вухо ловило те, що говорилося десь на дворі.

— А кутя буде сама найстояща, казав начальник постачання. — бренів дзвінкий молодий тенорок.

— Де вже там бути їй такою — безнадійно прошептів у відповідь старечий голос. — Другий рік уже тут... Знаю...

Серце боляче стислося і „грустное веселіє“ уступило місце другому:

— Другий рік уже... другий рік...

І стало перед очима рідне волинське село, хати в снігу, дерева в сивім інею, гурт хлопчиків із звіздою. Щось здавило за горло й потемніло в очах, а в тій пільмі заблимали маленькі вогники...

— Так каганьці світяться... каганьці... — з'явилася пояснююча думка.

— Але чим вони світять тепер?... То-ж, кажуть, нафти немає... — з'явилася слідом за цією друга думка.

— Ах, він марить! — почувся чийсь голос від порога.

Я здригнувся й повернувся. В сутіні присмерку побачив знайому постать товариша і ще когось.

— Водай тебе! — сказав я до нього, засвічуючи свічку. — Я не сподівався так скоро...

— Ти, певне, не сподівався ще й цього! — сказав він весело і вийняв з кешеві три останні числа „Волі“ і величезне кільце свіжої ковбаси. — Це твій земляк привіз...

— Земляк?... Який земляк?... — спитався я.

— Оцей самий, що стоїть перед вами! — промовив незнайомий, простираючи мені руку. — Хорунжий Сосновський із Житомира!

— Як же ви тут опинилися? — спитався я його.

— Трошки инакше від вас? — всміхнувся він. — Перейшов з повстанцями за Збруч і опинився тут...

— Ах, так ви недавно сюди попали?!

— Як бачите! — хитнув він головою. — Попав недавно, але за те дуже радий...

— Раді, кажете?

— Звичайно... — всміхнувся він. — тут так затишно і спокійно, а там... махнув рукою і знов всміхнувся.

— Що-ж таке там? — цікавився я.

— Кепсько там! — Дуже кепсько!... А тут добре, що хоч вас бачу...

— Мене?!

— Еге ж! — сказав він поважно. — Я-ж вас давно знаю... Ще з того часу, як ми разом на Тетеревській скелі ходили...

Я пильно подивився на його, але маленька й шупленька постать земляка, з голеним ніжним лицем, сірими й лагідними очами і, майже сивим волосем на голові, рішучо була незнайома.

— Щось не пригадую — сказав я, беручись за останнє число „Волі“.

— А Совю Вознесенську знаєте? — спитався він.

— Совю Вознесенську?!

Я пильно подивився на нього і впізнав колишнього вороба.

— Ви Михайло Кузв'язк?!

— Той самий... — майже пошепки вимовив він. — Тільки я вже не той, що колись був... Я вже давно люблю вас і все думав про те, щоб побачитись з вами...

— Ну, як же-ж там наш Житомир? — спитався а його так, аби не мовчати, але товариш схопив мене за руку і патетично вигукнув.

— На дворі хуга, на дворі стужа, на дворі дроти, та ще й з колючками, а в нас і кутя на покуті, і чарочка, і старочка, як в українського Зевса на хлопманським Олімпі...

Земляк сидів і тільки дивився.

— На дворі дроти, та ще й з колючками... — всміхався сам до себе. — Та ще й з колючками...

Я дивився на нього і щось давнє-давнє починало ворухити мій мізок і непокоїти душу.

* * *

Кутя, як кутя, але старка чудова... Чи варто згадувати про те, як ділала вона на наш хоробливо-чуйний організм, в якому зібралось стільки непочатої енергії?... Товариш Семенчак пив і грав на гітарі, а я й мій земляк Сосновський співали волинських колядок. Співали на весь голос, не стискаючись, наче в дома. До наших вікон хтось приходив, чогось стукався, щось кричав, але нас те не цікавило. Без найменшої уваги „грустно“ розважались і тоді, коли настрої починав спадати, однодушно зверталися до паві „starki“ і вона рятувала нас...

Те все, що накипіло в нас на душі, без усякого вагання було виложене на стіл і вже ніхто з нас не крився зі своїми таємними думами і вже ніхто з нас не боявся бути сентиментальним, коли згадував свою сільську хату в загаті і вистелений пахучим сіном святочний стіл... Все було рідне настільки, що здавалося нам, ми бачимо один в одного.

серце.. і це був не п'яний чад, а щось цілком інше, що ми глибоко відчували і дорожили ним... Це був той незвичайний момент, який часами трапляється під час якоїсь сумної подорожі в потязі, коли несподівано стриваються дві людських душі і враз, отак собі, без усякої особливої мети, відкриваються одна одній...

— От, ми, борці називаємся, а насправжні ми в ніщо... — говорив Семенчак, — і в дійсності ніхто з нас не вірить в нашу ідею, а коли її каже так, то лише для того, щоб одурити самого себе..

— Радія, товаришу! — згоджувався з усмішкою на устах мій земляк. — Вся наша акція є не більше, як скучення цілої низки особистих випадків в життя окремих одиниць, що привело їх до утворення спеціального свого фронту, який для оправдання свого існування потребував якоїсь ідеї..

— Наприклад? — спитався я.

— Наприклад?! — здивовано повернувся він до мене. — Хіба ви не знаєте цього самі по собі..

— Не розумію... — сказав я.

— Не розумію... — озвався її товариш Семенчак.

Мій земляк налив чарку, випив її за одним разом і твердо сказав:

— Ідею Самостійної Української Держави.. В той час, як така держава вже існує, ми все ж таки не перестаємо її шукати і знаходимо своє місце за ключими дротами..

— Не розумію... — промовив гаряче товариш, звертаючись чомусь до мене. — Що це в?... Чи не радянська, га?..

— То не так важно, як вона називається, а важко те, що є фактом! — спокійно, але так-же твердо, заговорив земляк далі. — Те, що ми називаєм не справжнім і не дійсним, виявляється доконаним фактом в той час, як наше справжнє і дійсне в наскрізь фальшиве, звихнуте, вибите зі своєї життєвої колії, яке не може знайти само себе, не то щоб..

— Почекайте! — перебив його товариш. — Ваша риторика не зовсім зрозуміла.. Скажіть просто, що саме ви називаєте фальшивим, звихненим і хто саме не може знайти себе?... Я, наприклад, являюся настільки

переконалим у справедливості наших домагань, що ще ні разу й ві на одну хвилину не сумніся в цьому... Тим часом ви мені говорите такі річі, що, вибачайте, нагадують собою цілковитий абсурд...

— Можливо! — згідно хитнув головою мій земляк. — Я не сперечаюся! Про політику я також не говорю, але я говорю про психичний бік нашої справи, який майже в цілому залежить від чисто особистих примх і вимогів кожного окремого індивіда з цього табору. Поясніть мені, наприклад, таку постать! Тільки що прибув я до табору, аж підходить до мене якийсь чоловічина і питає: „Что-ж скоро повдем? Попав случайно, но если будет допомога да посада, то поврацую для ненькі Україна“... Що-ж, скажіть, це прояв переконання в справедливості ваших домагань?... Хіба-ж це не в тим самим абсурдом, про який ви мені лише тільки-що згадували?...

— Так! — схопився товариш Семенчак. — Але-ж це вїмки і...

— Почекайте! — зупинив його земляк. — Як я вже сказав, я зовсім не беруся говорити про досконалість, чи не досконалість політичної думки якогось кола, чи окремого індивіда, а говорю лише про ті причини, що змусили те коло і того індивіда зупинитися на тому ґрунті, на якому опинився і я в даний момент...

— Наприклад? — озвався товариш Семенчак. — Що саме ви називаєте такими причинами?...

— Все! — сказав земляк Сосновський — все, що вибиває людей з колії життя і водить їх манівцями, обминаючи ясні й прості шляхи... В одного родинна трагедія, в другого романтична пригода, в третього звичайний нещасливий випадок, а те все разом змотується в клубок, який котиться по всіх просторах під знаком якоїсь ідеї... Подумайте тільки, що могло привести того спеца, що збирається й надалі „працювати для ненькі?“... Його привела сюди якась випадковість, не більше... Переконання в нього ніякого, але, одначе, він терпить не менше кожного із нас, що так голосно говоримо про свої ідейні стремління...

— Гм... це цікаво, але занадто суб'єктивно... — проговорив про себе товариш Семенчак, беручись за

тітару. — Справді це має свою рацію і людині мистцеві варто булоб пошукати якогось иншого шляху...

— Цей шлях саме звичайне визволення від політичних забобонів — підказав земляк. — Той, що не спроможеться на це, зостанеться назавжди за дротами...

— Одначе, ви також, сидите з ними! — засміявся товариш, пробуючи награвати: „Небо і земля“.

Земляк поблід, як полотно, і тихо промовив:

— Так... за дротами...

— І як-же ви сюди попали, маючи такі погляди? — запитався його вже я. —

— Погляди, шановний земляче, виробляються не зразу, а поступово... До того-ж, попав я сюди цілком свідомо, тікаючи від самого себе, від свого минулого, яке й є головною причиною всього, що в цей час переживаю... — промовив земляк, журно давлячись на мене.

— Мені, товариші, взагалі остогидло це все! — підвівся з місця Семенчак. — Різдвяна ніч, добрі люди колядують, а ми в Центральну Раду бавимся... Давайте, ліпше. затягнемо ще з одну коляду, або поговоримо про минуле, далеке минуле, таке минуле, щоб було яскраве, як та копійка, яку я колись чистив попідом на різдвяні свята...

— Гаразд! — сказав на те земляк. — Я розкажу вам свою пригоду з торішнього року і тоді ви, можливо, зрозумієте й те, в яких саме дрібничок складається велика справа...

Зіщулив хижо очі й повернувся до мене.

— Ну, от, Соня Вознесенська!...

— Що саме? — спитався я, відчуючи в своїй душі неприємно-прикре й болюче чуття.

— Ото, як вона розлучилася з вами, то за мене також не пішла...

— Не пішла?! — скрикнув я мимоволі і в той-же час пригадав собі, як важко плакала вона, провозаючи мене на далекий Північний Фронт, і як скаржилась на те, що „батьки заставляють іти за нелюба“. Тим „нелюбом“ був ніхто инший, як оцей самий Сосновський і, коли одного разу, вже будучи в шаянці, я отримав від неї листа, в якому вона сповіщала про свій „шлюб з нелюбом“, то я був певний, що це був

Сосновський... А тому, як в час Революції, так і нашої власної війни, коли мені приходилося бувати в своєму рідному місті, я зумисно обходив ті вулиці, де більше всього міг стрінутися з нею... Боявся, щоб цього не сталося, бо відчував, що тоді щось мусіло-б виникнути і що тоді могла-б цілковито змінитися система мого індивідуального життя... А цього я рішуче не хотів і всю свою енергію скеровував у цілком инший бік, не бажаючи витратити її на особисті справи. Ніхто инший, як ця сама енергія, ось уже цілий рік виснажувала мене за цими дротами і запевняла, що так і повинно бути... Вколосаний отим „так і повинно бути“, я цілком вабув за головну причину свого сучасного становища і, часами, коли навіть тужив, то тужив сліпо й несвідомо... і тільки тепер, коли в мою кімнату увійшов оцей земляк, коли він вимовив у голос давно забуте імення коханої людини, я відчув всією своєю істотою таку безмежну тугу, що ледве спромігся спитатися:

— Не пішла?!...

І лише тоді, коли він низьким і спокійним голосом відповів мені, що вона, відмовивши йому, вийшла заміж за якогось російського капітана, пригадав собі, що я питався не звичайно і що цього не слід було робити.

— Як бачу, то ви любили її! — говорив земляк Сосновський. — На жаль, цього я тоді не хотів знати, бо сам любив її і любив так, як ніхто не зміг-би... Люблю її ще й досі і кажу це отверго, бо взяв на себе найбільшу вагу минулого...

— Гм... як бачу, то земляк з романом! — підморгнув до мене товариш Семенчак. — Цікаво знати, як ви розв'яжете його?...

— Він, товаришу, вже розв'язаний і розв'язав його я! — сухо сказав на те Сосновський. — Сьогодні минає рік, як я взяв на себе всі наслідки наших непевних взаємовідносин і від коли не знав спокійної години, заки не попав сюди...

— Що-ж такого сталося? — спитався я його. — Ви розійшлися, як і я, чи що?...

— Так! Ми розійшлися, але як це не дивно, вона, будучи мертвою, володіє мною і керує всіми моїми вчинками... Те вражіння, яке зробила вона на мене під час останньої зустрічі, стало для мене причиною мого звихнення, як це ви вже бачите... Я стрінувся з нею тоді, коли вона була мертвою...

— Мертвою?! — здивовано скрикнув Семенчак. Я, мовчки відсунувся трохи від стола і пильно подивився в сірі земляцькі очі. Вони були чудні й смутні, наче бачили перед собою щось надзвичайно страшне й незрозуміле і мучився тим, що його не можуть бачити інші.

— Звичайно, я не знав того, що вона мертва, але говорив з нею, як із живою... — продовжував він. — Це вже рік минає... Через дві — три години цілісенький рік...

— Вибачайте! — озвався товариш Семенчак. — Вибачайте, що виявляю в такий спосіб своє зацікавлення, але мені зостається цілком незрозумілим те, що своє сучасне становище ви ставите в якусь безпосередню залежність від тієї зустрічі?...

— В цей час скажу, але мусите дати слово, що ніяких суперечок тепер на цю тему провадити не будете! — дріжучим голосом промовив земляк. — Скажу це для потвердження того, що говорив тут, а ви вже як хочете, так і розумійте...

Раптово схопився на ноги і швидко заходив до кімнати.

— Ви нічого не чули? — звернувся він до мене, зупиняючись коло стола.

— Нічого... Заверюха зривається на дворі... — відповів я.

Він постояв так трохи, а потім налив чарку, випив і сів на своє місце.

— Нехай собі!... — байдуже махнув рукою. — Отже, слухайте історію звихненої людини і не дуже дивуйтеся, бо ні про що інше, як тільки про подібні пригоди, сказано кимсь: „Є друже мій, Горацію, багато ще таких річей на світі, про котрі ми не маємо ні найменшого поняття“...

— Цілком можливо... — хитнув головою товариш Семенчак, смикнувши непомітно мене за рукав. — Будемо слухати! Кажіть!

* * *

Земляк мій допитливо подивився нам у вічі, потім всміхнувся своєю чудною усмішкою і сказав:

— Тільки не думайте, що я тут звпхненпй!..

Плеснув себе долонею по лобу і важко зітхнув.

— Та не турбуйтеся вже! — промовив я. — Сьогодні рідвяна ніч і всякі казки можливі..

— А, так! — подивився він на мене. — Всякі казки, важете, можливі? Гаразд! Тоді хай це буде замість казки, коли не схочете прийняти за дійсність!..

Глянув ще раз нам у вічі, схилився над столом і тихим голосом зачав оповідати:

„Соню я не перестав кохати навіть тоді, коли вона відмовила мені і вийшла заміж за иншого. Для того, щоб забути її, я залишив редакцію „Вольни“ і пішов добровільно на фронт. Одначе, будучи й на фронті, я не міг цілком забутиса за неї і годинами так тужив, так вудьгував, що радий був віддати за один її погляд усе своє життя..

„Не смійтеся! Кажу правду, що любив її зовсім не по сучасному.. Потім я став її писати. Писав що тижня і що тижня мав від неї відповідь. Кажу — відповідь, бо про себе вона майже ніколи нічого не писала. Часами тільки згадувала про вас, раз прислала навіть вирізку якоїсь поезії, яка начеб-то була ваша і з цього я зрозумів, що вона кохала вас“..

Він на хвилинку зупинився, звів на мене очі і з хвилинку дивився так, неначе старався щось пригадати. Раптом стиснув плечами, зщулювся, наче від холоду, і говорив далі. —

„Як настала революція, я зразу ж повернувся до Житомира. Надіявся на якусь зміну. Ви ж знаєте самі, що в перші дві революції панував такий настрій, що, здавалося, були можливі всякі чудеса..

„Надії були даремні! Вона цілком віддалася якійсь там політичній праці і зі мною не забажала навіть стріватиса. Не дивлячись на всі спроби стати її товаришівцями.

ришем, мені скоро прийшлося переконатися, що я їй цілком чужий, а тому виїхав до Києва. В Києві попав, як то кажуть, на „розбір шалок“. Центральна Рада складала вже свої манатки, а за Дніпром товклися північні гості. Після трьох-тижневих і відчайних змагань на вулицях Києва, сам не свій, разом з іншими, знову приплентався до Житомира. На цей раз вона вже сама шукала мене і, коли знайшла, то зразу-же кинулась до мене, як до найріднішого й найлюбішого чоловіка в світі.

— Не думала я, — казала вона, — щоб ви були здатні на щось!.. Чомусь ви здавались мені нерішучим..

„Потім розповіла мені все. Виявилось, що вже рік минув, як вона розійшлася з ним і розійшлася через те, що він отруїв їх спільну дитину, і отруїв її так, що вона сама навіть допомагала йому це робити. Казала: „Дитина вдалася не цілком здоровою і все чогось кричала. Він радив напувати її соком із сирих буряків, змішуючи його з молоком. Я так і робила. Дитина кричати не переставала, але скоро померла. А тоді він сказав, що так і мусило бути..“ Вона покинула його і пішла вчителювати в дитячий притулок, а він, після цілої низки аватур, виїхав кудись, і тільки тепер вона довідалася, що він знаходиться в штабі Муравйова. „Коли ви мій друг, так убийте його!“ — казала вона мені в той час, коли стало відомо, що він провадить північних гостей на Бердичів. — „Я не хочу, щоб він прийшов сюди!.. Я боюся його!..“

„І тоді я пішов з невеличким гурком „чорних“ на Бердичів і був там ранений. Три місяці лежав у військовому шпиталі і вона часто навідувалася до мене. Вражіння було таке, що вона вже моя, і це справляло мені таку радість, що я забувався за свої прострелені груди. „За життя роспуста тільки кровю..“ — сказав якийсь поет і це я тоді відчував всіми нервами. Думав, що каплею пролитої крові купую обнову свого життя, але, на жаль, це було не так. Коли я вичунав, то, замість того, щоб стати самим собою, я став слухняним рабом її партійного переконання і розліплював серед ночі на міських парканах

якісь проклямації. Робив це до того часу, заки в мені не збунтувалася „натура“... Тоді я назвав її бездушним упрямом, а його ідеальним борцем і подався знову до Київля. Як на лихо, моя друга подорож нічим не рижнвлася від першої і я збігом обставин опинився в Запоріжському корпусі, де мене й зробили хурунжым. В запалі боротьби, яка кидала мною з одного кутка України в другий, я якось скаменів і зачерствів не тільки серцем, але й душею. Инокли згадував її, але в той-же час згадувалася мені й моя безвиразна роля рознощика плякатів, чым я так прислужувався їй. Нарешті, мені зовсім було незрозуміло, як так можна було віддаватися тій справі, яка не давала безпосереднього задоволення індивідуальних вимог?..

„В осени 1919 року, коли розсипалася наша армія, я подався з групою Волохатого на Житомир. Більшість нас були стомлені до того, що вже не хотіли ні про що ивше думати, як тільки про спокій. Так, властиво, думав і я, бо остогидло мені це все до того, що я сам себе ненавидів. Згадав свою давню редакцію і щоденний маленький „фелетон“, який оплачував мов маленьке мешкання з двох кімнат і кухні в кінці крошенської вулиці, і так мені захотілося повернутися до старого, так забажалосся... Не дивуйтеся, що так кажу, але такі моменти існують в життю кожної людини, тільки вони не признаються... Я власними вухами чув, як один наш соціяліст-революціонер співав „Боже царя храни“, а на його очах тремтіли слези...

„Зробив я собі претовстющу записку книжку і вирішив узятися за свою давню справу. Але тільки почав писати, як зразу-ж помітив, що зовсім не володію українською мовою, і раптом згадав її. „Вона-ж так чудово складала оті проклямації!“ подумав я про себе і негайно вирішив повернутися до неї при першій нагоді.

„До Житомира прийшов над вечір 24 грудня, себ-то якраз на самісіньку Віл'ю. Вирішив до неї зразу не йти, а зачекати, заки не смеркне. Гадав прийти на святую вечерю і так зробити на неї більше вражіння. Одначе, коли я прийшов на Набережну вулицю до того дому, де вона мешкала, то побачив

лише напіврозвалені стіни та оламаній паркан. Я зрозумів, що це сталося в наслідок запеклих боїв, які відбувалися тут минулого літа, але не міг зрозуміти того, що сталося з нею самою і не знав, кого питати і де шукати. Блідий серп місяця в затуманенім небі ледве-що освітлював вулицю і при тім світлі помітив серед вулиці невеличку жіночу постать в чорному. З хвилину вагався, думаючи, чи не розпитатися в неї за те, що тут сталося, але постать наблизилась сама. Я глянув і занімів.

— Соня?! Що сталося?!...

Вона стояла перед мною в легенькій темній сукенці й хустині, наче заблукана мадона, або привид, і мовчки дивилася на мене.

— І вам не холодно? — спитався я її, але вона наче не чула нічого.

— Що з вами, Соню?! — спитався я її, але вона тільки хитнула головою і швидко пішла від мене.

— Йдіть за мною... — почув я від неї щось схоже на шелест посохлого листа.

„Я ледве поспішав за нею і дивувався про себе з її швидкого ходу. За декілько хвилин, ми вийшли на міський бульвар, який виходив до самого Тетерева, і завернули до будинку барона Шодуара. Вона підійшла до брами, відчинила її і повернулася до мене.

— Тепер знаєте, де я живу? — промовила якимсь чужим і незнайомим голосом. — Завтра після 10-ої вечора заходьте просто сюди. Увійдете головними дверми в коритар і другі двері ліворуч...

„Я хотів щось сказати їй, але вона зачинила браму і, було чути, як заскрипіли десь двері. Зрозумів, що вона пішла до себе і помалу поплецтався до свого давнього мешкання на Крошенській. Йдучи містом, думав про свою дивну зустріч із Сонєю і дивувався — чому такі мертві вулиці...

„Господарка помешкання зраділа мені, як своєму рідному і, не дивлячись на те, що час був пізній, дала мені справжню святочну вечерю і, навіть, шклянку якогось саморобного вина. Після вечері говорили про тих, що зараз павували тут. Говорили обережно, щоб „стіни не чули“, бо в неї мешкало двоє невідомих „по реквізіції“ і треба було бути

обережним... Правда, я не дуже боявся, бо в моїй кешені знаходилася пара „гарантуючих“ документів, але, все-ж таки, говорили пошепки“...

„Вранці я обходив усе місто, шукаючи своїх давніх знайомих, але багато з них чогось повіздили на села, де хто помер, де хто десь так запропастився, а двоє—трьох давніх приятелів, яких я стрівув, були чогось такі мовчазні й непривітливі, що я сам поста-рвся з ними розпрощатися...

„Решту дня проблукав над замерзлим Тетеревом, а коли зайшло сонце, вернувся на своє мешкання. — Причепурившись і не кажучи господарці ні слова, я подався до дому барона Шодуара. Було ще досить рано і до 10-ої години прийшлося просидіти на бульварі. Сядів і обмірковував про себе, що маю сказати їй і мені ніхто не перешкоджав, бо на бульварі, крім мене, ні душі живої. Призвичаєний до вистрілів, зовсім не звертав уваги на те, що по всьому місту раз у раз чулися карабінові вистріли. І як тільки на соборній дзвіниці вибило десять годин, я вже був коло баронського будинку. Поторгав за браму і вона відчинилася. Увійшов на широке подвір'я й зупинився. Ніде ні найменшої стежинки. „Як-же вона ходить цим свігом?“ — блиснула на мить думка. Підвів голову і подивився на небо. Світив смутний вчорашній серп. Блідо-зелене світло ледве відбивалося на темних шибках вузьких готичних вікон старого будинку і це чомусь нагадало мені очі тифозного мерця. Якусь хвилину вагався, не знаючи, що робити, а далі підійшов до дверей і попробував за ручку. Двері враз відчя-нилися, і я опинився в коритарі, який скупо освітлю-вався крізь вікна в дверях тим-же серпом місяця. Напружуючи зір, побачив оті самі другі двері ліворуч і зразу-ж постукав. Глуха луна відгукнувшись по всьому будинку, але за дверми було тихо. Заждавши хвилину, постукав знову, але знову ні звука. Тоді я потягнув за ручку і двері відчинилися так-же легко, як і перші, надвірні, „Заходьте!“ — почувся в той час не то голос, не то шелест. В блідій смузі місячного сйва, що падало крізь вікна, стояла Соня. Вона була в тій самій, що й учора, темній сукенці й хустині, і так само доспитливо двилася на мене.

— Ви мусите помститися... То все він... — прошепестіло від неї.

— Хто він? Що з вами? — кинувся я, хапаючи її за руку і почув у своїй руці щось таке, не то горяче, не то холодне, але до неможливого огидне, що заставило мене скрикнути.

— Ви мусите помститися... То все він... — прошепестіло в той час знову й по кімнаті повіяло могильним холодом.

— Я не розумію, Соню... — почав було казати я, але останнє слово зав'язло в моїм горлі. Вона сміялася... Тихо, беззвучно, але жахливо й пекельно... Оголений череп світив порожняками очей, а два ряди продовгасто-гострих зубів зводилися, то розводилися, як дзьоб чорногуза, коли, він тарохтить над зруйнованим гніздом.

— Що за жарти?! — скрикнув я не своїм голосом і кинувся до неї. Вдарив кулаками й зупинився. Переді мною була лише одна світляна смуга місячного сяйва.

„Як я звідти вибіг, як біг до свого мешкання, — не пригадую. Не пригадую, також, що було зі мною, коли я опинився за столом своєї господарки. Знаю лише, що коли я, заспокоївшись трохи, спитався її — хто мешкає тепер в будинкові барона Шодуара, то вона тільки в долоні плеснула:

— Ви, може, ходили туди на прохідку?..

— Ні! Я був у самім будинку, але там щось чудне... — сказав я.

— Я думаю! — здвигнула вона плечами. — То ж з того часу, як в ньому була та комісія, що людей на смерть катувала, то ніхто навіть і носа туди не показує...

— А ви не знаєте, кого вона скатувала? — спитався я її.

Вона, раніш ніж відповісти, озирнулася навколо себе, а потім нахилилася до мене і сказала:

— Я знаю про кого ви хочете знати, бо ви-ж сьогодні дарма день сходили, тільки я не хотіла казати, бо яке мені діло до того... Аджеж я знаю, що коли ви були ранені і лежали в шпиталю, то вона доглядала вас і турбувалася вами, а коли ви вичунали, то забули за це все і покинули її.

— Так, так!... — озвався я до неї. — Але, чи не знаєте ви, що з нею сталося і де вона тепер?...

— Як-би вам сказати?.. — замилася вона. — Знаю і не знаю... Бачте, вона тут якусь партію робила, ну, а чоловікові її це не сподобалося і він заарештував її, і так по цей день...

— Чим же був її чоловік?

— Та він той, як би сказати, був самим старшим у тій комісії...

„Я слухав і не розумів нічого. Голова горіла, як у вогні. Цілу ніч і цілий другий день лежав майже непритомний. Коли прийшов лікар, то сказав, що в мене самий справжній „сипняк“, і порадив господарці відвезти мене на село до своєї родни, де я й прийшов до своєї пам'яті. Не скажу, щоб ця хвороба виснажила мене настільки фізично, як морально, бо привид в образі Соні переслідував мене доти, доки я не міг зісти цілої курки і випити повну фініжанку самогону...”

„Видужавши, пішов у повстанці з єдиною метою — знайти „його“. За півтора року свого бурлакування, я встиг побувати майже у всіх містах України і, на решті, сталося так, що спинився тут... Звичайна річ, що ніколи, нігде і нікому я не сказав ні словечка про дійсну суть свого повстанчого захоплення і ви є першими, кому я розповів це все... Ви, звичайно, можете реагувати на це кождий по своєму, але знайте, що розповів це лише через те, що мій шановний земляк теж не був байдужим до того, що тепер привело мене до цього...”

Він устав і міцно стиснув мені руку.

— Знаєте, — сказав до мене, — я написав про це цілу повість, а ви, як близька людина, перегляньте її і скажіть своє слово... Вирішив за перо взятися, бо тепер навіть генерали цілі томи пишуть...

— З великою приємністю! — відповів я. — Тільки трохи згодом, бо сказати по правді, ваше оповідання досить чудне і...

„Видить Бог, видить творець
За що мир погибає...”

— В бараках козаки співають... — озвався товариш Семенчак і тихо забренькав на гітарі якує невимовно тужну мелодію, що разом зі звуками врочистої колядки, здавалася риданням.

Мій волинський земляк повернувся до вікна, прилип лицем до холодної шибки і, було чутно, як шептав про себе:

— Замість казки, звичайно... Замість казки..

Перед моїми очами, як у тумані, стояла маленька постать злоторусої Соні і її сині очі допитливо зазирали в душу..

1921 р., 30. листопада
м. Львів.

„ВЕЛИКОГО БАЖАЙТЕ!...“

(Із записної книжки).

Коли бачу гарно видану книжку, то зразу-ж пригадую його. Колись він був моїм другом і я любив його. Молодий, гарний, завжди захоплений якоюсь „новою“ ідеєю, над усе любив мистецтво і завжди планував:

— Знаєш, ми зберемо свої матеріали і видамо чудовий альманах!...

Його ніжне, як у дівчини, гарне лице палало живим румянцем, а очі так і світилися. Похашцем брав аркушки „александрійського“ паперу і накидав шліц обгортки проектуемого альманаху.

— Знаєш, ми видамо його так, щоби він був цілком відмінний від усіх інших... Більше вражіння буде...

Слухаючи його, я радів, бо був певний того, що він це зможе колись зробити. Не дарма-ж на нього покладали свої надії всі „молоді“ мистці, а в тім і сам директор „Художньої школи“, в якій мій друг вважався одним з найталановитіших учнів.

Що найхарактерніше було в його натурі, то це вміння з'єднувати в спільну гармонію свої захоплення ріжноманітними течіями в мистецтві, що йшли до нас зі сходу й заходу, з традиційним демократизмом тодішнього українства в вашому великому місті. Був самостійним і говорив про це тоді, як „відомі громадяни“ не наважувалися навіть і думати про це. Нераз було, покінчивши справу з альманахом, несподівано говорив:

— Як ти думаєш, чи доб'ємось ми коли своєї самостійности?...

Я, будучи переконаним революціонером, відповідав:

— Коли Москва розпочне революцію, то цілком можливо, що...

— А я думаю, — гаряче перебивав вів мене, — що віяка революція нічого доброго не зможе нам дати!... На мій погляд, оту Росію треба з гармат розстріляти...

— Тихо, Миколко! — зупиняв я його, помітивши за вікном „городового“! — Он городовик суне...

Миколка не очече сціплював зуби і з невимовною зненавистю дивився через вікно на „городового“, як той з господарським виглядом прокожувався по вулиці, озираючись на всі боки — „весь лі в порядку?“

Кімнатка, яку ми наймали за 8 карбованців місячно в молодій і хитрої кравчихи, мала всього одне вікно, яке виходило на вулицю і було так низько над тротуаром, що майже кождий прихожий зазирає у нього. Зрозуміло, що „рохходитися“ з якимись особливими розмовами було не дуже-то зручно, але, одначе, Миколка мав з цього иншу „вигоду“... Майже що вечора, він одягався у вишиту сорочку із жовто-блакитною застіжкою в ковнірі і мандрував до клубу „Родина“, де до самої півночі слухав балачок „відомих громадян“ і, вертаючися до дому, влізав у кімнату через вікно, щоби не турбувати „чудової чарівниці“, — як називав він господарку.

Коли на його наївно-дитячій верхній губі зявився злотний пушок, він старанно зачав його голпти, кажучи:

— Така окраса до лица тільки одним жадармам...

— Але-ж українці вуси також носять... — зауважував я.

— Так, носять! — запально відповідав він. — Але то все старі хлопомани, а не люде нових формацій...

Одначе, вишиваної сорочки і жовто-блакитної застіжки не кидав. Часами одягав її навіть тоді, коли йшов до школи, за що його шкільні чорносотенці прозвали „мазепою“.

Жив з того, що заробляв „випалюванням“, яке спродував за мідні гроші „відомим громадянам“, бо тих грошей, які прислав йому його батько, сільський фельдшер, ледве вистарчало на плату за навчання. Часто було так, що ні в мене, ні в нього не було.

„копй“ в кешені, тоді він „будив мене“ музикою... Брав гітару і казав:

— Музика завжди опляхетнісе людину... Заграю трохи..

І починав безтурботно грати всі, які тільки знав, російські вальси та романси і доводив мене до того, що вже на яких небудь „сопгахъ Манджуріи“, я схоплювався і йшов до ближчої поштетної „запозичатися“ ковбасою, білим хлібом та дукром, що, взяте разом, творило чудову вечерю. Правда, це не так-то легко вдавалося мені робити, бо після кожної такої вечері, мені на якийсь час приходилося розставатися зі своїми новісенькими діагоналевими штанами, які я віддавав у „застанову“...

Але за те які милі вечорі були тоді в нас! Миколка, „виконавши завдання природи“, — як казав він про вимоги свого голодного шлунку, — зразу-ж вертався до своєї улюбленої мрії:

— Знаєш, ми зберемо свої матеріали і видамо чудовий альманах!...

Я охоче згоджувався на його пляни що до альманаху, і тоді він з усією енергією починав проєктувати видання літературного тижневика „для всіх“.

— Знаєш, ми згуртуємо коло себе всіх молодиків і розпочнемо видання такого літературного тижневика, без якого не міг би обійтися ні один грамотний українєць... От, як оцеї...

Кидався до стола, витягав з пачки газет та журналів останні числа петербурських тижневиків „Огонекъ“ та „Сонце Россіи“ і проєктував:

— Знаєш, щоб так отут новеля зі спеціальними малюнками, тут поезія з графічним портретом автора, потім дві-три репродукції картин сучасних малярів, далі рисунки „наші письменники в себе в дома“, „наші артисти за кордоном“ і, цілком зрозуміло, що мусить бути відділ театральньо-музичний, бібліографія і, нарешті, всяка всячина з малюнками якої небудь мавпи з людським голосом, або теляти з двома головами... Знаєш, такий часопис матиме шалений поспіх..

— Так, то так! — казав я. — Але де ми на те все грошей візьмемо?..

— Грошей?! — здивовано схоплювався він і раптом замислювався. — Гм... грошей... От, як би так нам Самостійна Україна!..

І вже лежучи в ліжку, крізь сон ще говорив:

— Знаєш, я надіюся на будущу виставу своїх картин...

* * *

..Жили собі, читали „Огонекъ“ та „Солнце Россіи“ і марили майбутнім. Діждалися „вистави“, але це вистарчало на те, щоб оплатити борги та поїхати на могилу Шевченка... Потім довга низка сумних днів з мріями про альманах... і так цілих два роки...

За цей час Миколка встиг уже змінити де що в своїх поглядах. Викинув вишивану сорочку із жовто-блакитною застібкою. Перестав малювати „село“ і взявся за „місто“. Висміював „відомих громадян“ і лаяв своїх професорів, але мрії про мистецький альманах і самостійну Україну ні на одну хвилину не покидали його...

— Знаєш, нам треба якось показати себе! — кавав до мене.

І ми разом починали збирати матеріяли, бігали від одного видавця до другого, пропонуючи їм „записати своє імення на сторінках рідного мистецтва“, але так з того всього й не вийшло нічого. Один видавець запевняв нас, що він би „з великою ласкою“, так боїться „критики“, а другий урочисто заявив, що йому зараз не до цього, бо почав друкувати „капітальну працю“ одної досвідченої куховарки п. н. „Які будуть справи та напитки на Україні?“...

Нагла мобілізація захопила мене й закрутила по всій широкій „Матужкє Расеюшкє“, що й спричинилося до того, що ми на протязі двох літ війни не чули й не знали нічого один про одного...

Скільки не писав, скільки не шукав, але все дарма. Тільки на третій рік війни, коли вибухла революція, до моїх рук попало число якоїсь фронтвої газети, редактором якої був не хто инший, як Миколка. Написав до нього і через якийсь час мав від нього ціле посланіє“. Марив альманахом, говорив про Самостій-

ність, лаяв соціалістів і хвалявся, що пробував в ранах поручника. В другім листі двувався з мене, чому я zostався „сірим вольнопором“ і звідки в мене взялися „більшевицькі думки“... Після якогось десятка листів, наша переписка припинилася якось сама собою, завдяки тому, що між нашими поглядами виявилася величезна різниця, яка згладжувалася хіба лише тим, що обох нас вязала одна думка про мистецький альманах та самостійну Україну.

І, ось, цілком несподівано, стрінувся з ним на хорах нашого молодого тимчасового „парламенту.“ Він сидів у перших рядах і захоплено апльодував замостійницькому промовцеві правої течії.

— Славно, Міхонощ, славно! — кричав він ворогові „моєї“ партії.

Я підійшов до нього і плеснув його по плечу: — Як ся маєш, Миколко? — сказав я до нього.

Спочатку він не впізнав мене, а потім радісно кивувся в мій обійми.

— От, випадок! — скрикнув він. — Тепер ми вже напевне порозуміємося!...

— Я гадав, що нам про це й говорити не доведеться! — сказав я. — Адже-ж у нас є своя мета...

— А, так! — схопився він. — Знаєш, тепер ми зберемо свої матеріали і видамо мистецький альманах!... На обгортці дамо футурристичного козана зі шпиком, як от у Полуботківському полку...

— Там! — озвався я. — Але, чи не годилося б це до якого небудь плакату із закликом „до зброї!“

Він якось чудно всміхнувся і несподівано сказав:

— Як бачу, ти зовсім не розумієш сучасного моменту! Для боротьби за самостійність мусимо віддати все, що тільки маємо... Мусимо своєю працею полекшити роботу наших політиків...

— А що тоді буде, як кождий політик по своєму смаку зажадає від нас нашої праці і заставить нас пропагандувати в мистецтві свої програмові істини?... Як тобі здається, чи не буде це профанацією того мистецтва, яке для нас таке дороге!...

— Нічого подібного! — заперечив він. — Мистецтво скрізь може бути таким, як що воно справжнє!...

— Згоджуюсь! — сказав я. — Але для чого тоді оцей шликоносець?...

— Тому, що я самостійник і старшина Полуботківського полку! — енергійно вимовив він. — Козак зі шляком, це та слава минулого, яка встала з домовини до будування своєї держави!...

— Чому-ж тоді не дати такої-ж футуристичної постаті селянина з молотом в руках або косою? — запитався я. — Адже-ж уся наша Україна є не що інше, як той селянин?...

Він здивовано глянув на мене і замислився, як колись, коли я нагадував йому про гроші під час плянування видавця тижневика. Потім неприємно зморщився і сказав:

— Знаєш, це ти кажеш так через те, що належиш до Селоспілки, але це не щиро... Це претенціозно, це тенденційно булоб...

На цьому наша розмова припинилася, бо в той час до нас підійшов з приємною усмішкою той самий видавець, який колись боявся „критики“, і став просити нас, аби ми дали йому „щось такого для друку“.

— Книжки мого видання, як на вогні горять!... — хвалився.

Я побіщав йому „Історію одного з'українізованого корпусу“, а Миколка — „Альбом національних діячів одного з'українізованого фронту“. Частина матеріялів знайшлося при нас і ми зараз-же пішли запивати могорич. Зайшли до давньої „Родина“ і просиділи там до пізної ночі. Вночі, йдучи пустельними вулицями, спинали вартових міліцейських і перевіряли їх знання української мови..

Спали на своїй давній квартирі і господарка наша мала з цього чималий клопіт. Справа в тому, що Миколка вимагав від неї, щоб вона зверталася до нього по українському, а вона не знала ні одного слова. Тоді він назвав її одним словом, вона зрозуміла і довго плакала від образи.

А на другий день сталося так, що він виїхав до Крутів, де вже чулися перші гарматні вибухи першої „власної“ війни. Будучи противником усяких воєн, я зовсім не тішився цим, але Миколка так і палав:

— Ми отій кацапні покажемо ще, де раки зімують!...

Я не бажав йому нічого, лише співчуваюче сказав:

— Їдь та не забувай за нашу певну справу!

— Знаш, ми зберемо матеріяли.. альманах.. козак зі шпиком.. національно.. цікаво.. — казав він до мене вже через розбите вікно вагона. — Головне наше давнє студентське гасло — „Великого бажайте!..“

В той час льокомотива засвистіла і довга валка червоних вагонів повільно посувалася в імлу осіннього дня...

Вертаючи з двірця, думав:

— Як життя людий міняє!...

* * *

...Цілих два роки „власної“ війни, „власної“ страшної, безглуздої, галасливої руїни заставили мене зійти на манівці.. Заблудився я між таборами й загубив багатьох рідних і дорогих. Часто стрівав їх у цілком промисловим таборі від того, в якому знаходився я. Часто вони самі приходили до мене зневірені й розбиті, але вже я мусів не визнавати їх..

Згадував і шукав Миколку. Раз якось знайшов його імення в мистецькій хроніці офіційального видання „національного“ уряду. Писалося, що він зробив низку зразків військових прапорів. Хотів написати до нього, але не міг, бо я знаходився „по цьому боці“, де порядкував „соціялистичний“ уряд.

Після довгої низки кривавих подій та переворотів, які випали на долю нашого славного великого Міста, стався ще один, особливо наглий і особливо страшний „національний“ переворот, коли в цілому місті не можна було дістати шматочка хліба, — я вирішив залишити його. Не бажуючи тратити час на добування перешустя на вїзд, пішов пішки і, зараз-же за містом, мене арештували, припровадили до „комендантської контр-розвідки“ і посадили в якийсь холодний льох під будинком комендантури.

Цілу добу висидів у пітьмі, слухаючи, як тяжко катували за стінами тих, що сиділи поруч мене.. Не

чув навіть, щоб найстрашніший звір міг здобувати в собі такий пекольний крик, як кричали ті нещасні й невідомі люде.. Чекав так своєї черги і намагався бути спокійним.

— Ну, комунія, марш сюди! — крикнув хтось, прочиняючи двері. — На допит до пана шефа..

Увійшов козак в сірім мундурі і таким-же кашкеті з тризубом і старанно обшукав мої кешені. Колодверей чекав ка мене якийсь сутуловатий субект повів мене на верх до кабінета „пана шефа“. В маленькій, закиданій дорогими меблями та паками комуністичної літератури, кімнатці було темно. Вікно виходило в подвіря і, крім того, до половини було опущено штору, так, що соняшні проміні ледве-що пробивалися в середину. Посередині кімнати стояв великий писальний стіл, за яким сидів і поспішно писав щось молодий старшина. Не підводячи голови, він спитався:

— Обшукали?

— Так! — відповів субект у кепі.

— Давай його сюди! — сказав старшина, підводячи голову.

— Миколка?! — мимоволі скрикнув я. — Ти?!..

Він якось дивно присів, поблід, потім почервонів і, нарешті, заговорив:

— Не сподівався, що?... Гм.. знавш, я того... мушу... Знавш, я вже давно перестав бути сентиментальним..

Повернувся до субекта і, з несподіваною злістю, крикнув:

— Геть звідси, мордovorot! Хіба не бачиш, що ти тут зайвий?..

Коли той вийшов, то він закурив папіроску і, раз за разом затулюючись, звернувся до мене:

— А, ну, признайся по правді, ти не червоний?..

— Ні! — відповів я.

— А за що-ж тебе схопили?..

— Це мусять твої агенти знати!..

Він схопився:

— Агенти, агенти!.. Зволота одна, а не агенти!.. Мягкосердна неміч!..

Нагнувся до мене через стіл і сумно промовив:

— Знаєш, наша нація така, що її треба нагаєм заохочувати до діла...

— А чого-ж ти сидиш тут? — сказав я йому.

— А хто-ж буде? — спитався він мене в свою чергою. — Знаєш сам, що в нас дуже мало прихильників блакитної концепції, а тому...

Зупинився, закусив губу, підозріло подивився на мене і промовив:

— От, горюю з тобою, а чорт тебе знає, яким ти духом тепер дихаєш?... Дуже можливо, що ти тепер найбільший мій ворог і що я зробив би найкраще, як би розстріляв тебе... Я-ж, знаєш, сентиментів не знаю...

— Ні, Миколко! — сказав я. — Вір мені, що я той самий, як був тоді, коли ми разом марили мистецькими альманахами та літературними тижневиками!...

Він на хвилину замислявся, а потім промовив так м'яко і так чуло, що я аж здивувався:

— Знаєш, ми все-ж таки зберемо матеріал і...

В той час двері відчинилися і в кімнату ввійшов суб'єкт в кепі. Разом з ним увійшла якась молода, перелякана на смерть, панночка із вузликом у руках.

— Пан шеф! — звернувся суб'єкт до Миколки. — Оця шмара, разом з хлібом хотіла передати листа своєму братові, який сидить з комуністами!

— А ти обшукав її? — жваво спитався Миколка.

— Ні! — відповів той.

— Обшукать і двадцять п'ять шомполів! — крикнув суворо.

— Господін начальник! Господін начальник! — заплакала дівчина, хапаючи його за руки. — Я не віновата!...

— Геть, зволоч! — шарпнувся він від неї і штовхнув її в груди.

— Миколко! — озвався я.

— Не твоє діло! — заскреготав зубами.

В кімнату вбігли два здорових козаків, один схопив її за одну руку, другий за другу, а суб'єкт у кепі почав обшукувати... Плакала, просилася й присягалася, що нічого злого й на думці не мала, але не допомоглося.

Обшукавши верхню одіж, роздягли майже до нага і так поволокли кудись.

— Бачив? — повернувся він до мене з невпинною усмішкою.

— Бідна! — вирвалося з моїх вуст. — Бідна, беззахистна дівчина!...

— Нічого, брате, це жидівка! — підморгнув до мене. — Що бачив, — тримай собі в науку... В цей час накажу випустити тебе і дати тобі потрібну перепустку на вїзд... Ось покличу адютанта і все буде зроблено...

Нахилився до вікна і двічі потиснув гүзика від електричного дзвінка. Через хвилину в кімнату вбїг невеличкий, чорнявий молодий чоловік з ознаками хорунжого на ковнірі сірого мундура і струнко став перед Миколкою. Миколка, показуючи на мене, сказав до нього:

— Цей чоловік попав до нас випадково. Заберіть його з собою, дайте йому звільняючу записку і перепустку на подорож до...

Повернувся швидко до мене:

— Куди?...

— До Крутої Гори — сказав я.

— На всякий випадок це треба занотувати... — промовив сам до себе і, вже в голос, сказав: — Вибачай і до побачення!...

Вже в дверях затримав мене:

— Знаєш, а ми коли-небудь все-ж таки зберемо свої матеріали і видамо чудовий альманах, з футуристичним тризубом на обгортці...

— Я думаю, що колись так буде! — сказав я, скорше зачинаючи за собою двері.

* * *

Якось пізнім вечером, сидячи самотою в своїй непривітній кімнатці, яка знаходилася в маленькому будиночку, що стояв на краю чужого міста, — дивився як догорала свічка і марив далекою Україною.

— Коли-ж повернуся? — думалося мені. — Скоро вже два роки...

Думав і не міг зрозуміти, через-що саме і як саме сталося так, що я опинився тут, але пригадував до найменших подробиць ту подорож із Великого Міста, коли, опинившись у „блакитнім“ ешалоні, яко подорожній, зі своєю перепусткою, зробився втікачем і став вигнанцем... Звичайно, тут не гірше, як там, але там все-ж таки ліпше, як тут...

— Там до вас якийсь краєнин прийшов? — сказала мені з-за дверей господарка мешкання.

Я пішов на зустріч. Переді мною стояв на порозі високий, худий, з виснаженим і зарослим густою русою бородою лицем хтось незнайомий. Не дивлячись на те, що на дворі стояв пекучий мороз, він був одагнутий в легеньку „петлюрівську“ шивелю та незграбні „американські“ черевики.

— Що, не визнаєш? — спитався незнайомий.

— Ні! — відповів я. — Скажіть просто!...

— Я довідався з газет, що ти тут і от прийшов до тебе... — сказав він.

— Миколко, ти?! — здивувався я, впізнавши знайомий голос. — Як ти потрапив сюди?

— Ет, про це не варто говорити! — махнув він рукою. — З-за дротів утік... Сидів, сидів і нарешті не витримав...

— Так ти в таборі інтернованих був?!

— А то-ж де? — здвигнув плечами. — Був, як і всі, що трималися блакитної концепції...

Попросив сісти, дав папіроску і стали говорити.

Розповідав мені, як „відомі громадяне“, розмови яких він чув ще в юнацтві своєму, затягли його до „політики“ і зробили „псефом дефензив“ і як потім, коли програли свою справу, віддуралися його. Нарікав на ту несправедливість, що панує в „центрі“ цих громадян і жалкував дарма страченого часу...

Озираючись по кімнаті раз і другий і, віяково всміхаючися, промовив:

— Живеш майже так, як і колись, тільки гітари вже не має...

Я встав і привів йому від господарки стару, побиту гітару. Він простягнув до неї обидві руки і радісно скрикнув:

— Боже! Які то часи були!...

Сів на своє місце і став грати оті самі російські вальси та романси. Слухаючи його, чув, як шалено тремтить чогось серце і відчував, що ще якась хвилина і я розплачуся, як маленький хлопчик. „Тільки не це...“ — думав я про себе. — „Тільки не це...“ Але, ось, несподівано, він випустив з рук гітару і тяжко заривав...

— Прости мене, прости! — говорив крізь сльози. — Я був такий негарний під час нашої останньої зустрічі... Тільки я вірив, що буде Самостійна Україна, що ми переможемо, а тоді все проститься...

— Нічого! — заспокоював я його. — Ще не все страчено.. Заспокойся ліпше, поговоримо...

Він устав. Витер рукавом сльози і, враз, очі його стали холодні й неприємні. Озираючись ще раз по кімнаті і сказав:

— Вибачай! Це все пусте! От, як що маєш трохи гроша, то заплати мені за перепустку!

— За перепустку?! — здивувався я.

— Так! Заплати мені за перепустку, як що ти чесний чоловік... А тоді я піду собі своєю дорогою, бо все одно нам нема вже про що говорити...

— Миколко!...

— Пусте!... Все одно ми свого матеріялу не зберемо і мистецького альманаху не видамо ніколи...

— Скільки-ж тобі? — спитався я.

— Стільки, щоб на вечерю і на чарку горілки вистарчило-б...

— Але, Миколко, слухай! — Почав було ще раз умовляти його. — Ти стомлений і тобі спочити треба... Ти-ж майже хорий!...

Одначе, він без найменшої уваги, простягнув до мене праву долоню і сказав:

— Давай!... Мені ніколи!...

— Куди-ж ти так?...

— Манівцями до повстанців..

Я витрусив зі свого гаманця все, що там було і поклав йому в простягнену долоню. Він затис те все в кулак і швидко вийшов з моєї кімнати, навіть не попрощавшись...

А тоді я загасив недогарка свічки, впав на ліжко і з головою сховався під ковдру.

— Все одно, ми свого матеріялу не зберемо... — громом лунало в моїх вухах.

— Чому ні?... Чому ні?... — силкувався відповісти мізок.

А в душі відкликалось гострим болем далеке й надійне:

„Великого бажайте!..“

1921 р., 1. грудня.

м. Львів.

„БІЛІ КОНВАЛІЇ“

(Зі споминів минулого).

I.

Було колись, а зараз пригадую. Чимало літ минуло від того часу, але спомини живуть у моїй душі.

...Тоді довго реготалися північні вітри й тужно плакали сніговиці білі.. Як затихли вітри, то настала сувора зима і, німе мовчання запаувало навколо... Скрізь і всюди лягли неворушно-тихі сніги, наче покривало біле на чорній труні... Мертвими снами заснула земля і стала спити снами відродження, а навколо було так тихо, як у тій хаті, де лежить самотній мрець...

А потім, як з далекого півдня почувся глухий гомін веселих соняшних вітрів, — розбудилася тривога великої боротьби. Над лісами та полями щось велике заклекотало й могутнім рухом життя здвигнуло непо-рушне досі, захмарене небо. З глухим шумом безсилового гніву, як отари сполоханих овець, ворушили в похід чорні хмари. Південні вітри з веселим реготом та свистом гонили їх туди, де вічні морози й сніги, де в морозі хуртовин жалібно стогнуть сірі гагари і клевуть темряву безкінечної північної ночі.

Величний рух пробудження розчучив небо й воно заплакало першими сльозами весняної радості. Від тих сліз сніги почорвіли й повстало дивне змагання життя зі смертю. Перемога життя заблїсла цвітневими блискавицями й озвалася голосними громами визволення огнистої краси з мовчазної неволі і, враз, по всій землі, забриніли звуки весняних пісень...

В полях на обміжках з'явився полинь, на узліссі братіки заясніли, в садах рута-мята зійшла й пекуча кропива вазеленіла. Верби над ріками вибруньковуватися стали, а вишні та черешні білим цвітом роздвілися...

Природа, як сповнена достатком хата статечного господаря, як храм багатого Бога, заповнилася дарами неба й зачарувала собою кожду живу істоту, навіваючи на неї шал захвату й натхнення.

В моїм старім зшитку, поруч інтимно-наївних віршів, є такі рядки: „Краса життя в творчості, а творчість у стремліннях до Бога. Коли прокидається Душа, то вона спершу всього шукає свого образу. Огонь кохання, що спалахує в серці, — чулою Душею перетворюється в молитву до того образу — Бога. Як: зашумить весняний гай, то скіляки живих голосів брешуть у шелесті нижніх віток!... В замедуванні красою родиться кохання, в кохавію повстає молитва, а в молитві — стремління до Бога, яке є творчістю“..

Так писав я тоді за маленьким столиком у маленькій, аж на пятому поверсі, темній кімнаті великого північного міста, як на Україні дівочі уста жадібно питалися:

„Весна — красна,
Із чим прийшла?...”

Безчисленні пташинні хори славословили:

„Будь благословенна, вічно-свята і принепорочна весно!... Ясноока владарко юних сердець, благословенна будь!...”

В шумі весняних вод звучало могутнє: „Будь благословенна весно, що дала красу срібним рухам хвиль і розквітчала луки зелені навколо!...”

II.

І в таку весну прийшов до мене смуток незнайомий. Знайшов він мене на чужині далекій ще ніжнього й молодого, якому весь час ввпжалася рожева будучина. Маючи всього лише вісімнадцять літ, марилося зорі хватати з неба. Сміливість до цього давали мені мої буїні русяві кучері, карі очі, чорні брови, жваві ноги, міцні груди й безліч почувань у них. Крім того сприяло цьому моє уміння тримати гордо підвесену голову й призивливо всміхатися куточками своїх губ. — Хоч останнє не було моєю індивідуальною особливістю, бо запозичив я його у мешканців того міста, де спіткав мене смуток...

Пробуваючи в чужому місті, мені, як убогому мужицькому дитяті, якому забажалося „вийти в люди“, не було часу на дрібні забави, а тим більше — розваги.

В моїй кімнаті, на протязі всієї довгої зими, в нестерпучому холоді творилися найкращі думки й мрії про те, як вернуся на Україну зі славою „відомого артиста-маляра“, бо не даремно ж учився я не де небудь, а в самій „Державній Академії Шук Красних“... Тільки вночі, як на вікнах розтавав лід, я нахилився до вікна і довго дивився в низ на подвір'я, яке нагадувало собою глибокий колодязь. І тоді робилося невимовно сумно і самотньо, що я й сам не знав — куди себе діти, і заспокоювався лише на гомінких проспектах Василівського Острова. Коли ж настала весна, то моя кімната зробилася для мене справжньою тюрмою. В розчистене вікно десь здалеку доносилися голоси весни, які стрясали мою істоту і непокоїли душу.

Почалося з того, що малюючи одного разу груддя якоїсь Венери, я відчув, як у моїм серці щось легенько задзвеніло, наче надірвана струна... Після того, я що вечера розгортав свого зплатка й д вго милувався своєю працею..

Раз заснув і дивний сон привидівся мені.

Рідне село. Сади скрізь зеленіють. Чорніють з'орані городи. Серед села старенька трюхбанна црковця. На двинтарі дівчата в святичних сгроях „довгі лози“ водять. Я стою собі осторонь і пісень їх слухаю. Але ось, із дівочого гурту виходить одна дівчина і йде просто до мене. Взяла мене за руку й сказала: „Давай, будемо летіти!...“ Не встиг я ще й відповісти їй, як почув, що ми відділилися від землі й полетіли в гору. Легимо швидко, що аж дух забиває. Міцно обнявшись, летимо все вище й вище, ген аж до хмар так, що село в долині зробилося ледве помітним. Навколо нас хвилюються звуки пісень і дзвонів, що підносилися від землі до неба. Дівчина шепче: „Як у небі весело, коли на землі Великдень!“

Ось перед нами блідо-рожева хмарка. Ми торкнулися об неї ногами й полетіли вище. Коли тут, бачу, моя дівчина кудись зникла і я лишився сам. Чую, що починаю падати в низ і стараюся вхопитися

за ніжні кучері блідо рожевої хмарки, але вона висковзується з моїх рук і також зникає. Я лечу до землі, як кинутий з неба мяч, що аж у голові гуде. Лечу й лечу, а серце вже й не бється з ляку. Бачу вже й село перед собою, церковця хрестами сяє, дівчата здивовано дивляться в гору, як я падаю. Кричу їм, щоб ловили мене, але ні одна з них не насміляється навіть поворухнутися... і вже тоді, як мав упасти й розбитися, здригнувся всією своєю істотою і прокинувся..

На дворі був ясний день і сонце свігло просто в моє ліжко. Встав і, відчинивши вікно, довго вдихав у себе весняне повітря великого міста, яке пахло дитриною й розпареним камінням. У низу на подвіррі покоївка чистила величезну ковдру. З гори було видно її груди, як вони визирали через розщипнуту блюзку. Щось злякано здригнулося в моїх грудях і мені стало сумно...

Я ще не знав того, що весна вже давно збудила в мені жаждобу кохання й що то так говорила моя, тільки-що народжена, болюча пристрасть...

...Ходив часто над Невою. Блукав у „Літньому саду“. Тинявся по бульварах, де прогоджувалося багато блідолицих женщин, які нагадували собою ті білі лілеї, що стоять за склом у цвіточних магазинах. Чогось шукав, чогось мені не доставало, але чого, — сам не знав. Досить було того, що я стратив усяку охоту до праці і перестав навіть зазирати до свого зшитку з Венерою. Натомісць нетерпляче чекав того часу, коли зможу виїхати з цього проклятого міста. Але дні, наче ледачі воли, помалу сунулися й сувулися в ту безвість, яка мене вабила і якої я боявся. Заля мистецької студії зі своїми гіпсовими потворами й нудве малювання всяких Атласів та Прометев, здавалося, от от заставлять збожеволіти.

Нарешті прийшов останній день мого пробування в чужому мені місті і я радісно плюнув через вікно в брудне подвірря й став збиратися в дорогу. Причиною моєї радості був не тільки мій від'їзд, але ще й той щасливий випадок, що ще на передодні я одержав від свого діда милого листа й трохи грошей! Писав мені своєю старечою рукою: „Здоров, хлопче“

Гадаю, що тебе вже давно до мене тягне. Отже приїзди скорше, бо я тебе чекаю. Скучно самому товктися в господарстві, а праці в сім мішків не зібрати. Сад наш цвіте, а на городі зачинають сходити коноплі“...

Дід мій був єдиною моєю ріднею. Коли я був ще дитиною, то він мені про „Бендерську джуму“ розповідав, а пізніше про гайдамаччину. Після того, як я вже сам де-чого довідався з мудрих книжок, то він став мені казати: — „Тобі вчитися треба... Батько й мати залишили тебе сиротою, так я вже до пуття доведу тебе... Куди хочеш, туди їдь, але вчися...“

І от вчився я так, як сам хотів... Чого саме вчився, як саме вчився, про це вже й дідусь добре знав. „Як справжнім малярем станеш, то й мене змалюєш...“ — казав мені.

Читаючи дідового листа, я живо уявляв собі високу, огрядну, з розумними очима й лагідним лицем, з благообразно-патріархальною бородою старечу постать волиняка, як він турботно клопочеться коло свого господарствечка. Читав дідового листа, уявляв його собі і спішився до нього..

III.

Приїхав. Туди високий ліс, сюди широкі поля, а між ними срібна смуга Тетерева. На обох боках Тетерева розгорнулося моє рідне село зі своїми зеленими садами. Серед села старенька церквця трьохбанна, а над селом широкий намет блакитного неба. В лісі кує зозуля, в полі співає жайворін, а на сільських городах голосно сваряться за межі розлучені баби. Таке моє рідне село, така моя батьківщина люба, така моя земля рідна...

...В грудях радість і захоплення. Хочеться голосно сміятись і гукати: — „Гей, Україно! Чи ти королівна над королівнами, чи ти красуня над красунями?!... Чого-ж ти така пишна та краса, що коли дивився на твою вроду, то хочеться шаліти від радості?!... Чого-ж ти така люба та мила, що для тебе охоче віддав би своє життя?!...“

В саду, де стояла пасіка, було надзвичайно мило. Особливо гарно було при заході сонця, коли дідусь вичитував зі свого стародавнього молитовника „уніятські“ молитви. В день він доглядав господарства й стежив за тим, що робить наймит та поденні робітники, а над вечір приходив на пасіку, де й ночував. Разом із дідом ночував і я. Лежали в солом'яному курні, я розповідав йому про своє життя в далекому північному місті й про ті далекі світи, що стали мені там відомі. Висунувши з куріня голову й дивлячись на зорі, дід замислено промовляв: „А коли оті далекі зорі більші за нашу землю, то які-ж тоді живуть там люде?!..“

Потім дід спокійно собі спав, а я до самісенького ранку вдихав у себе аромат розквітлих у саду акацій і марив невідомим мені коханням.. Лежучи на мягкому сіні поруч старого діда, я сердечно завидував наймитові Грицькові, як він десь на селі виводив своїм тенорком якусь крикливу пісню.. Часами в день, блукаючи по городі, де дівки-робітниці пололи мак, я відчував у собі німий крик чогось незрозумілого мені й ніяк не міг угамувати його. Дівчата весело собі співали, наче й не працювали. Спідниці їх були високо підтикані, а голі, засмаровані, товсті литки викликали дратуючо-соромливий настрій. Побачивши мене, вони кидали працю й голосно сміючись, гукали: „Павичу! ходіть-но сюди, бо вас Оксана кличе, грядочку прополоти!... Ходіть-же, бо вона вас любить!..“

Я червонів до самих вух і відчував, як у мене палало все лице.

В ті тихі весняні ночі, здавався не раз, мусить статися чудо: до мого вікна прийде „вона“ й тричі постукає в нього. А тоді встануя їй на зустріч і прийму її в свої обійми. І скаже вона мені: „Любий! я так прагнула тебе!..“

В ясні місячні ночі я виходив у сад. Босими ногами бродив по срібній росі й так виходив аж до ріки, яка була зараз-же за садом. Сідав над рікою й мовчки дивився в темну воду, де купався срібний місяць і плавали зорі. Дивився в глибіню ріки, звідки визирала відбитка мого лица, такого таємного й жадаючого, як у нечистого духа.

Одної місячної ночі, коли особливо чогось не хотілося спати, я взяв стільчика, полотно, фарби й пензлі і подався до ріки. Сів над рікою і став замальовував старі, кучеряві, похилі верби, темну воду й срібний кружок повного місяця в ній. Малював фантастичне: під вербами сидить молода дівчина й кидає на воду квітки, уважно слідкуючи, — котра з них потоне, а котра ні.. Закопившись ворожінням, дівчина зовсім не бачить того, що з води висунулася страшна голова водяного дідька, який нахабю дивигьсь на неї своїми зеленими очима й хитро-хитро кривить ехидною усмішкою свого великого жаб'ячого рота..

Мій малюнок подобався мені і я почував себе цілком задовольненим своєю роботою. Простеливши на траву свого плаща, ліг лицем до неба й задивився на зорі. Лежав, марив і дрімав.. І ось вважається мені, що до мене прийшла звідкись та сама дівчина, з якою я вже раз літав під небо. Сіла коло мене, дивиться мені в очі, а сама сміється.. „Я тоді мало що не розбився, як падав з неба“, — кажу я до неї. Вона мовчить і продовжує собі сміятися. „Тепер я вже не хочу літати..“ — кажу я знову. Вона мовчки схиляється до мене, бере мене за руку й промовляє: „На цей раз ми вже попливемо..“ Сказала й потягла в ріку. Я опираюся, а вона все тягне й тягне, аж заки ми обоє не опинилися в воді.. Напружуючи всі свої сили, я хватався за беріг, але він висковзувався з моїх рук, наче та блідо-рожева хмарина.. Стратив беріг і став тонути.. Зробилося страшно і я закричав.. В моїх обіймах був стілець, на якому я сидів, малюючи свою фантастичну картину. Мій малюнок, весь зім'ятий, лежав на вохкій траві, куди я його скинув підчас свого сну й боротьби з невідомою дівчиною. Встав і мало-що не заплакав з досади.

IV.

Коло села було старе кладовище, де стояло багато старовинних надгробків і маленька капличка, в якій „відпочивав“ цілий „сонм“ старих ангелів, викинутих молодим попом із церкви. Колись ці ангели

стояли в сільській церкві, як охоронителі душевного сновою віруючих парохіян, а тепер постарілися і стали зайві там, між живими, а тому їх вивезли до мертвих... Навколо каплички шуміли вітами високі липи та тополі. шелестіли зеленим листям вишеньки, а на могилах розцвітало безліч квіток. Літом сон мертвих єднався з ароматом зелені, а зимою — з білою тишою снігів. Я любив бувати тут на самоті, бо завжди відчував щось таке високо-сумне, урочисто-молитовне й немнуче..

Одного разу я з Грицьком поїхав у степ до високої могили польських повстанців із 1831 року, що стояла на нашому полі. На могилі був чорний хрест із польським написом, коли й кого хоронили, і висів, зроблений з міді, терновий вінок. Дід розповідав, що тут лежать польські повстанці із загону графа Замойського. Довший час могилу цю відвідували якісь пане з Варшави, а потім їх стало все менше й менши а вже останніми роками за неї забули і стояла вона самотою серед нашого поля, наче гість непрошений...

З могили розгорталися чудові краєвиди на всі околицьні села й хутори і було видно навіть хрести собору з повітового міста, що знаходилося звідси щось у 30-ти верстах.

Приїхавши до могили, я довго стояв на ній і дивився, як тонуть у зелених садах тихі села, як у далекім сьвімі морозі біліють сільські церковці, як пасуться череди на „толоках“, як по Чорному Шляху їдуть жидівські балагули, а на далекім небосхилі повільно здіймаються в гору чорні дими далеких пожеж.

На сході небо туманилося молочно-сірим туманом, з якого висувалися кудлаті голови громових хмар, що пручаючись, підносилися в гору й лізли на небо. Сонце пекло й палило і в повітрі стояла задуха.

Збіралося на дощ. Ми стали спішитися до дому. Грицько гнав коні що було духу і раз у раз озирався на хмару, що все насувалася й насувалася. Поганяючи коні і гидко лацхчись, Грицько все приказував: „Вп'їхали в поле, а ні коси, а ні серпа не взяли з собою, щоб було чим від чорта боронитися..“

Сонце посмутніло й стало світити темно-зеленим світлом. Навколо кольори зблідли і, на мить, у полях стала така тиша, що, здавалося, було чути всі таємні шелести молодого колосся, як воно шелестіло перед бурею. Враз загуркотів грім, порушилася тиша, зашуміли вихори, застогнали дерева, поспішалося з них зелене листя до долу і затанцювали на дорогах ряди стовпів рудої порохнечі. Небо спустило розгнівані вії свої і дрібними сльозами стали падать краплі теплої дощу. Хмари перехрестилися огнистими блискавками і стали насувати на сонце..

Щоби переждати заки перейде дощ, ми підїхали до старого кладовища й притулилися під наметом зелених віт старих лип. Якесь дивне почуття обгорнуло мою істоту. Душа насторожилася й чогось чекала, а серце разом із бурею бунтувалося й кричало, жадаючи змагань і вражінь. Шум бурі все збільшувався й зростав, піжні віти зелених лип тремтіли, як у пропасниці, струнки жита й пшениці з сивим, ще недоспілим, колоссям гнулися до долу й вилягали цілими ділянками. Здавалося, що якийсь дивний велитень вирвався з-за обрію і розгулявся на пільних просторах, грізно блимаючи огненними очима-блискавками й грюкаючи громами. Безліч огнистих блискавиць сипалося з неба до долу й розсипалося громовими грюкотами скрізь і всюди, не тільки по полях, але й по могилах предків і родичів мешканців мого рідного села, коло яких я шукав захисту від наглої бурі...

— Оттут цілком затишно!... — нараз почувся коло мене ніжний жіночий голос.

Озирнувшись, побачив панночку в білій сукні, вже порядно змоченій дощем. Крізь ніжні складки шовкової матерії вимальовувалися чудові лінії молодого, запашного тіла. Поруч неї стояла товстюща селянська дівчина з кошиком у руках, з якого соромливо визирали пучечки білих конвалій. Я старався не дивитися в той бік, де стояла панна і її служка з конваліями, але якась надзвичайна сила притягала туди мої очі.

В той час дощ став забивати аж під віти лип і великі краплі стали падати на нас. Я, цілком несподівано для самого себе, промовив: „Ну, тут нам не встояти... Ходім до каплиці, там сухо...“ Панночка ласкаво глянула в мій бік своїми златно-карими очима й промовила: „Ходім!..“

Я відчинив стару скрипучу браму і ми всі разом, виключаючи одного Грицька, який зістався коло коней, пройшли між старими надгробками до каплиці. Каплиця була відчинена і ми відразу увійшли в неї. Велика, продовгувата, півтемна кімната дихнула на нас прикрим духом, не то якоїсь гнилі, не то звичайної вохкості. Руді, старі як світ, ангели мовчки стояли під стінами і вдивлялись в нас своїми згаслими очима. З темного кутка вилетів великий кажан і, хльоснувши мене по лиці своїми холодними крильми, зник у широко розчинених дверях.

Панночка злякано йойкнула:

— Ой, що це?...

— Тихо! — сказав я до неї. — То звичайний кажан...

— Ах, так!

— Що, вам боязко? — почав я розмову. — Правда, воно чудно якое?.. Грім, дощ, старе кладовище, каплиця, ангели безсловесні і балакучий хлопець... Шкода, що не ніч..

Вона так і метнулася:

— Чого шкода?.. Ночі я боюся, а день такий цікавий, дійсно.. Там дома напевно всі за мене турбуються... Скоро коні вишлють...

— Як-що дозволите, то я вас відвезу, — сказав я.

— Не турбуйтеся! — кинула вона мені крізь зуби і, звертаючись до дівчини з кошиком у руках, сказала: — Дивись, Наталко, на дорогу!

— Шкода... — відповів я в її тон.

Вона мовчки, здивилася на сувору, різблену з дерева, колись блискучу своєю красою, статую Архангела Михайла, що замість колишнього огненного меча, тримав у правій руді кусок почорнілого дерева, а в лівій — якусь здоровенну

затулку, що мвла уявляти собою щита. Я пригадав за Атлясів і Прометеїв із „мистецької студії“ і, витягнувши зі своєї теки аркуш білого паперу, уважно став змальовувати цього „безплотного духа“.

— Ви малюєте, добродію? — спитала вона.

— Так, добродійко! — відповів я. — А що таке?

— Нічого. Як була в пансіоні, так теж малювала де-що...

— Гм... я спеціально вчуся в академії.

— Ось як! Так, може, внук діда Павла Занози? Якимсь він був у нас в якійсь справі і розповідав про вас..

— Так! Я внук діда Павла.

— І гарно-ж ви малюєте?...

— Як на чий смак... Мені самому з якогось часу стало чомусь здаватися, що доброго маляра з мене не буде, але актор вийшов-би гарний..

— Ха-ха ха!... — весело засміялася. — Чого ж так?...

— Це вже, вибачте, мов власне діло! — відрубав я гостро. — Так мені здається і усе..

Її оченята цікаво засяли і вся вона стала якоюсь особливою. Оті густі, русаві, пишні коси, мармурове продовгасте личко, коралеві уста, маленькі ніжки, мініатюрні ручки і вся струнка постать так владно промовляли: „Мовчки і слухай не тільки слова, але кожного руху“...

Буря пройшла. Дощ затих і панна стала непокоїтися, — чому ніхто не виїздить їй на зустріч, а по болоті в білих пантофельках ніяк не можна їй іти... Я нічого собі. Мовчу й домальовую „безплотного“ натурщика.

— Нехай собі, — думав я, — яке мені до неї діло?

Враз виринуло з-за хмари сонце і цілі снопи яскравого проміння посипалися крізь маленькі віконця в каплицю. Лиця старих богів помолодили наче і щось весело метнулося по темних закутках...

Ми вийшли на двір. Вся північна частина неба була закрыта чорною завісою стомлених хмар, на тлі яких випнулася дугою сяюча веселка..

Сонце хилилося на захід, а навколо було повно світляної радості. Між надгробками якомсь обновлено пвшалися квіти. Між вітами голосно щebetали пташки. На дорозі блищали великі калюжі. Сідаючи на віз, я сказав до панни:

— Може-б панночка таки згодилися щоб я завіз до дому?..

— Гарзд! — сказала вона. — Я дуже буду вдячна...

— Тільки, от куди-ж везти вас? — спитався я.

— А це вже Грицько знає, як ви не знаєте, — відповіла всміхнувшись.

Грицько в той час уже промощував коло себе Наталку і почувши, що згадують за нього, повернувшись назад із широко роззявленим ротом, вирік: — „Ги-ги!... Оце але, щоб я не знав куди їх везти?.. То-ж я в них три роки служив і панну Марію аж двічі на вокзал возив...“

— От і досить! — сказала панночка. — Далі я сама докажу.

Простягла до мене руку і сказала:

— Будемо знайомі! Я Маня, донька управителя місцевого маєтку Михайла Байгерта. Чули ви про такого?

— А як-же! — сказав я. — Не раз чув і дуже приємно мені.

— Мені також приємно пізнати вас, бо тут так естужно... Все сама й сама і ніхто не приїздить до нас...

Ішли селом і вже не доїжджаючи панського двору, стрінулися з парокінним шарабаном, висланцм за панною Марією. Фірмар, як тільки побачив нас, зараз-же зупинився і став чекати. На дорозі було болото і їй прийшлося перелізати в шарабан просто з воза. Перелізаючи, вона ненароком зачепила мене кінцем сукні по лиці і така градіозна, як виточена, в білій павчійшій віжка мигнула перед самісенькими моїми очами. На хвилину замерло серце і в ушах задзвевіли маленькі дзвоники, але її голос вивів мене з цього чудного стану.

— Дякую сердечно! — казала вона. — Надіюся, що ви заглянете провідати мене.

— О, звичайно! Як-же так? — поспішився я відповісти.

— До побачення! — кивнула мені головою.

— Кланяюсь! — гукнув я і Грицько цмокнув на коней.

Доїжджаючи до свого двору, я мимоволі замилювався чудовим краєвидом на наш сад, ріку й поле, звідки віяло таким широким простором і волею, що з моїх грудей мимоволі вирвалось захоплене: — Ах, ти молодосте, молодосте!...

Грицько, почувши мій голос, повернувся до мене:

— Що кажете?

— Нічого... Гарно тут...

— Ги-ги-ги!... — відповів він на те.

V.

На другий день сонце застало мене на ногах. Блукав по саду і збивав росу на траві. Після обіду пішов до панни Марійки. Привели мене до вітальні. Батько Марійки радо стрінув мене. Розпитувався за діда. Говорив про майбутній урожай. Але я весь час думав про неї. Нарешті прийшла й вона. Побачив її, я відчув на собі щось гаряче і зрозумів, що червонію. Тепер вона мені видалась у своїй рожевій сукні просто надзвичайною і я дивився на неї, як зачарований.

Згодом, якось розговорилися й вона стала говорити щось про малярство. Казала, що з московських малярів вона любить більше всього Маковського і Айвазовського, а з польських — Косака та Котарбинського. Між иншим сказала, що її дуже подобається Котарбинського „Грюнвальдський бій“, на що я одверто зауважив: — „Грюнвальдський бій“ малював Матейко і то тоді, як Котарбинського ще й на світі не було“.. Вона образилась і замовкла, але згодом, коли я заговорив про поезію, віджила якось і, навіть, присунулася ближче до мене.

— Я так люблю Бальмонта, що ви собі й уявити не можете! — сказала вона. — Скільки-б я його не читала, так завжди знаходжу щось нове й радісне для себе.

— А з української поезії ви знаєте що небудь? — спитався я.

— Де-що знаю... От, наприклад, „Я бачив, як вітер берізку зломив“...

Я засміявся.

— А про Олеса й Чупринку чули що небудь?

Вона знов образилась і незадоволено сказала:

— А для чого мені знати їх?... Ота українська поезія складається з одних ревів та плачів... Не цікаво...

— Що?!... — скрикнув я. — З ревів та плачів?!... Ні, ви раніш прочитайте, а тоді говоріть!...

Вона, не кажучи ні слова, пошукала між книжками й подала мені якогось українського декламатора.

— От, прочитайте звідси що небудь — сказала до мене. — Це мені недавно подарували.

Я розгорнув книжку і зупинився на Олесевому:

„Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
Цілуй, цілуй, цілуй її,
Знов молодість не буде!“...

— Ах, та це ж чудово! — перервала вона мене. — Це просто прекрасно!...

Я захопився і став читати далі. Читаючи, намагався як найкраще представити красу української поезії, але вона раптово звернулася до мене з таким запитанням:

— Ви пригадуєте архангела з куском чорного дерева в руці?

— Так! В чому річ? — відповів я питанням.

— Нічого... Смішно... — сказала.

— Чого?

— Нічого... Я так собі... Ходімо в сад...

Я згодився. Гуляючи в саду між кльомбами, я сказав до її:

— Які у вас чудові квіти!...

— Я дуже люблю квітки, але більше всіх до сподоби мені лісові конвалії.

Там-же в саду вона розповіла мені про те, як вона жила в пансіоні, що зараз робить у дома, де так „сотужно й сумно“... Слухаючи, я утішав її тим, що це

„тимчасове“ і що все життя перед нею. Вона слухала і всміхалася, але нічого на це не відповідала.

Тоді я в свою чергу розповів усе про себе і вона наче зацікавилася тим усім, що я розповідав. Коли йшов до дому, то вона на хвилинку затримала мене і вийняла з вазонки на столі пучечок білих конвалій, перевязала їх блакитною стьожкою і подала мені.

— Візьміть на пам'ятку вчорашнього! — сказала.

Радий і веселий, замріяно вертався я до дому, що хвилини нюхаючи тонкий пах білих конвалій.

VI.

Після того мене все частіше і частіше тягло до Марійки в гостину. Я вже навіть встиг де кілька раз побувати з нею на тому самому цвинтарі, де часто сиділи на могилі якогось маґната і вишкрябували на зарослій зеленим мохом чавунній плиті контури серця.. Я зробився її рабом. Як вірний пес, раз у раз дивився в її очки, чекаючи на пробіск оґників приязні. Вона говорила зі мною про силу всяких річей, поводитися як з товаришом і була цілком ласкава. Однаково, разом з тим, вона не раз і не два нагадувала мені про якогось Петра, який був земським агрономом. Що то був за Петро, — Господь його знає. Що-ж торкалося мене, то я ще й не бачивши його в вічі, вже глибоко ненавидів. Думав я лише про себе і мріяв лише про той час, коли Марійка сердечно мене покохав. Прощаючись з нею, я почував себе глибоко нещасним і до слідуєчої зустрічі просто божеволів. В ночі, лежачи в постелі, я перевертався з боку на бік, вставав і дивився через вікно на далекі мерехтячі зорі і марив коханням. Давлячись на блискучу Веґу, я млів тілом, буйствував розумом і замірав душею. Веґа — моя зоря, Марійка — мрія моя! — думав я про себе і благов Веґу натхнути серця Марійки, хоч сотою долею тих почувань, що містилися в моїх грудях.

Одного разу, коли я був у неї, вона сказала:

— Який сьогодні чудовий день! Воже, як мені сьогодні весело! Як радісно! Не хочеться й сидіти в хаті, не хочеться нудитись в цих стінах, а хочеться

на простір широкий, де вільно дихається й весело
зіймається. Ходім у поле.

— Ходім! — радісно озвався я. — Властиво,
я дивувався вам, що ви сидите у хаті, коли на
дворі така краса!..

— А ви й справді гарний хлопчина — засміялась
вона. — Видно, що з вас щось чуле і ніжне буде...

Розуміється, що від таких слів я заграв, як мо-
лодий лосак, і схопився на ноги:

— Я завжди вас, панно Марійко, розумів і спів-
чував. Дивувався тільки, як ви можете нудитись
в таких молодих літах?

— А що таке? — повернулася вона до мене.

— Нічого! — сказав я, змішавшись трохи. —
Вибачте мені! Я хотів сказати, що беріть свого ка-
пельюшика й парасольку і підемо...

Коли тільки вийшли за село, то перед нами, як
море безкрає, розгорнулися широкі поля. Зелено сині
хвилі ще не достигло збіжжя з тихим шелестом ко-
тилися в далечинь і хвилювали душу. Ми йшли ву-
зенькою стежиною серед лав похилого жита. Вона, як
перепілка, без кінця її краю щебетала, а я ледве
встигав за нею. Іноді я зупинявся і дивився, як
серед колоса білою плямою вимальовувався її капе-
люшик. І коли та пляма надто віддалялася, то я кидав
вбірати квітки й спішився до неї. Нарешті вона сіла
на межі і притворно-сумним голосом заговорила: —
„Воженьку мій, Воженьку! От стомилася, бігаючи так!..“

Я приніс цілий сніп волошок і білих ромашок.
Поклавши квітки коло неї, сам сів у її ногах.

— Що ж ми з цими квітами робитимем? — спи-
талася вона, нахилившись до квіток і вдихаючи в себе
їх ніжний пах.

— Зробимо віночок для вас — сказав я.

— А й справді! — скрикнула вона. — Давайте,
будемо робити разом!

Я вибірав і складав пучечки синіх і білих кві-
точок, а вона старанно сплітала їх в довгу нязку.
Подаючи їй готові пучечки, я старався як мога частіше
доторкнутися до її рук своєю рукою і що хвилини
позирив на неї. Сплітаючи вінок, вона щось своє ду-

мала, а біла її уст грала якась загадкова й чудна ухмілка. Свінчивши плести вінок, вона наклала його на свою милу головку і спиталася:

— Що, гарно?...

— Чудово! — скрикнув я захоплено.

— Хіба? — сказала вона з притиском, пильно дивлячись мені в очі.

— Вірте мені, панно Марійко! Кажу цілком ширс, що ви чудова в цім вінку!...

— Ах, ви, хлопчику мій! — скрикнула вона і схопила мене за ший своїми ніжними рученятами.

Я, властиво, непрягадую тепер як саме сталося так, що я відчув на своїх губах доткнення її уст, але знаю добре, як я, наче паний, повалився перед нею на коліна і видавив з грудей:

— Я вас кохаю, Марійко!... Кохаю більше всього на цілому світі!...

Але Марійка враз відступилася від мене і здивованими очима оглядала мене від голови до п'ят, наче перший раз бачила. Я ж стояв перед нею на колінах і покійно чекав на її відповідь.

— Який ви смішний хлопчик! — нарешті почувлося з її уст. — Я хотіла подякувати вам за квітки, а ви... Встаньте зараз-же!...

— Я... я вас... я вас кохаю... — безнадійно вирвалося з моїх грудей, але в той-же час воно стрінулося з жорстоким:

— Я вже давно кохаю і маю нареченого... Ви-ж самі бачили, як я весь час тужила за ним... Сьогодні вечером він має приїхати і я хотіла подякувати вам за те, що ви були таким добрим до мене і часто розважали мене.

— Але... але ж я тако-ж кохаю... — вирвалося відчайні десь аж із самісенького серця.

Вона всміхнулася і зробила наївний вираз лиця:

— Яка радія, мій славний, кохати те, що вас не хоче навіть любити? Встаньте краще і не стійте в мурашнику! Агроном буде муж мій, чуєте?!

Я встав і, як паний, хитаючись на ногах, мовчки подався межою в поле, де шелестіло колосся і пахтіли розквітлі квітки...

Пішов від неї навіть не озираючись і не сказавши їй ні одного слова. Йшов і чув за собою її голос, як вона лагідно кликала мене вернутися і „не бути смішним“, але я вже нічого не хотів більше чути. Пригнічений і пригноблений, до самісєвського вечєра блував у полях і вернувся до дома лише тоді, коли вечєрня прохолода остудила мої розбурхані почування і втихомирила збунтовані думи. Тоді захотілося тільки одного спокою і я його знайшов у затишному курїні між сонними вулицями.

VII.

.. Краса настільки зрадлива, як і привадлива. Вже не раз було, що приваблений нею, зіставався в німій роспуді Властиво з цього складається зміст звичайного життя. Зараз я, цілком самотній, спокійно згадую прожиті колись і навіть не памагаюся вишукувати в своїм мізковї ніяких оправдуючих думок. Інколи лише якийсь особливий випадок порушить давні болі й жалі і тоді, на мить одну, згадується щось зі сторінок прожитого. Пишучи ці рядки бачу перед собою величку чорну скриньочку, в якій лежить старий і жовтий, колись ніжно рожевий аркуш паперу. Часами я розгортую його і довго розглядаю три пучечки зчорвілого зілля, яке колись було ніжними білими конваліями. Зараз вони майже зітліли, але коли я дивлюся на них, то бачу не тільки широке поле з хвилями сивого збіжжа з квітчастими межами, але перед мною, як жива, стоїть жорстока павна Марїйка, яку я так сердечно кохав колись. І не раз вивикала в моїй голові думка про те, чому вона мене хоч не одурила, сказавши, що кохав?... То-ж поцілунок все одно вже був!..

...Зараз, як я вже сказав, мені однаково. Однаково було навіть вечєром вчорашнього дня, коли я випадково стрїнув її на розї двох найбільших вулиць столиці нашої неїстнуючої держави. Спочатку я її зовсім не міг узнати, бо вона так нагадувала собою звиклу жінку вулиці. Я саме запалиював папіроску, як до мене підійшла якась нафарбована жінка і сказала:

— Вам не скучно?

Я здивовано подивився на неї, вражений тим, що хтось ще може цікавитись мною. Вдивляючись в її лице, я помітив щось знайоме, але що саме, — не міг пригадати... і в той час, коли я напружено думав про це, з грудей жінчини вибухло ридання. Кинувся до неї і з разу взяв її.

— Це ви, Марійко? — скрикнув я.

— Так, так... як бачите... — вимовила вона.

— Що сталося?... — запитався її, намагаючись надати своєму голосові як мога більше ніжності й чужості.

— Як бачите... як бачите... — розплакалась вона, схиляючись до мене на груди. — Потім скажу... Потім...

Рідкі прохожі зупинялися і здивовано дивилися на нас, але я не звертав на них ніякої уваги. Не звертав уваги й на те, що від Марійки надзвичайно несло прикрим духом вогких жидівських перин і дешевими перфумами. Взяв її за руку і повів до своєї самотньої кімнати. Йдучи до мене, вона розповіла мені, що вже була двічі заможом, що перший її чоловік згинув на війні, другий залюбувався в шалі революційної боротьби, а батька було убито гранатом під час горожанської війни і вона зосталася на весь світ одинокою і безпомічною в злочинному місті.

— Так ви з селом тепер не маєте нічого спільного? — спитався я.

— О, вже давно! З того часу, як вийшла заміж за агронома. Він працював тут в одній сільсько-господарській інституції..

— І як-же так, що ви мали двох мужів і багатого батька, а залишилися в такому становищі? — спитався я.

— Ой, не питайтеся!... То-ж ваша революція все в мене з'їла... — гірко відповіла вона.

— Яка моя революція? — здивовано сказав я до неї.

Вона враз зупинилася й суворим голосом вимовила:

— Кажу вам, що ваша, значиться так є!... Мені революція не потрібна...

Наче хтось плюнув мені в душу.

— Що-ж вам потрібне? — спитався я її, як і раніш, ніжно й чуло

— Мені потрібно зараз сто карбованців! — різко кинула вона.

Я вийняв з кешені всі свої гроші і віддав її. Вона взяла пачку позисеньких кредиток, перелічила її і сказала:

— Ва дуже щарий!... Однаково я стільки не потребую...

Відрахувала собі сто карбованців, а решту протягла мені.

— Та ви не стискайтеся! Беріть усе! — okazaв я до неї

— Я вже сказала, що мені більше не потрібно! — майже скрикнула вона.

— Але-ж чому так мало? — намагався умовити її. — Беріть усі, тай годі..

— Я взяла стільки, щоб заплатити свою сьогоднішню повичність господарці..

— Ах, так! — вирвалося з моїх грудей. — Ви маєте таку господарку?..

— Так! Я маю таку господарку! — з притиском сказала вона і не сказавши більш ні одного слова, подалася від мене в морок міської ночі..

..Глибоко вражений цєю випадковою зустріччю, я прийшов у свою самотню кімнату і дав широку волю своїм думкам і споминам з давно минулого. І так записував те все в своїм записникові, бажаючи приєднати його до тих трьох лучечків білої коввалії, що спочивають у моїй чорній скриньочці. — Нехай буде й так!..

1918 р., 1. листопада,
м. Київ.

НАЧЕРКИ ОЛІВЦЕМ.

I. МАЗУРСЬКА НІЧКА.

В маленькій кімнаті, що на горищу мазурської хати, було чудно. Сотник і полковник сиділи коло стола і чаркувалися. Підсліпувате світло саморобного каганця хвилювалося й гонило по їх лицях сумні тіні. Я сидів коло вікна на якійсь поламавій каналі і дивився в п'ятьмю чужої ночі. В бурянім гомоні рознузданого вітру вчувалася весна.

— Дай, Боже, щастя! — промовив сотник з мужицьким захопленням, вихиляючи чергову чарку.

— А нашій Україні долі! — зітхнув на те полковник, вибиваючи пальцями по столу старорежимну „зорю“.

Сотник поставив чарку на стіл, а сам так і скипів:

— Що ви ото тарабаните там, чорт би вас узяв! Ви-ж знаєте, що в мене нерви!...

— І дим атечества нам сладок і пріятен... — спокійно озвався полковник. — Згадую свій кадетський корпус і само собою тарабаниться...

Сотник призаирливо чмихнув і повернувся до мене:

— Чи не здається вам, земляче, що все це виглядка одна?...

— Що саме? — спитався я його.

— Ну, як то що? — здвигнув він плечами. — Я, ви, полковник оцей і все те, що ми робили раніш і робимо досі!..

— Чому ви так думаете?

— А ви, ліпше, придивіться у вікно та самі над цим подумайте! Хіба-ж такою має буди дійсна ніч?!..

Встав від стола і підійшов до мене. Полковник стежив за ним понурим поглядом і журво хитав головою:

— Заривається чоловічина, заривається!...

Сотник притис чоло до шиби маленького віконця й закамівів, наче. Дивився на таборіві вогники за дротами і, хвилинами, його плечі нервово здригалися, а з уст виривався придушений шепіт:

— Вигадка... звичайно вигадка, бо де-ж таки видало, щоб я з Полтави та сидів у Ланцуті?... Страшна вигадка!...

— Ніякої вигадки! — голосно сказав полковник. — Звичайнісінька гірка дійсність... Просто були собі й були, служили всім і служили, а як взялися самі за господарювання, так.. Словом сказати, виявилися нездібними до того, щоб без усякого терпіння..

— Нездібні?! — скрикнув сотник. — Нездібні, га?! Так за що-ж ми тоді поневіряємося тут, за цими дротами?... Я вас питаюся, за що?!...

— За те саме, що нездібні... — всміхнувся полковник, але в той же час на його лице важко впала розгорячена долоня сотника.

— Ось тобі, старорежимна гидото! — прохрипів майже. — Тепер знатимеш, як стоїка собою уявляти!

— Моя честь!.. — простогнав полковник і, якось дивно, спочатку, присів до долу, а потім підвівся великим і хижим звіром.

— Задушю! — заскреготав зубами.

Я став між ними:

— Тихо! Не робіть шуму, а то завтра знову будете там!

Показав їм рукою на таборіві огники й відступився до порога.

Полковник, мовчки, опустив руки, а сотник упав перед ним на коліна.

— Паве полковнику! Паве полковнику! — кликав крізь сльози. — Ви вдарте мене і мені легше стане.. Ви вдарте, бо я не хотів.. Я не винен.. То мені з цієї ночі сталося так..

— Все одно вже.. Все одно чести в нас немає.. — шептав зворушено полковник, тримаючись за ліву щоку. — Я розумію.. Все розумію... Бити вас не треба... Давайте, ліпше ще по одній!..

Встали. Налили собі й мені по самі вівці, а потім підійшли обое до вікна і промовили разом:

— За твою погибель, мазурська нічко!

Раптом випустили з рук чарки, впали друг дру-
гу на груди і, разом, тяжко заридали.

Я все ще стояв коло порога і, крізь їх ридання,
чув за стіною могутній гомін першого вітру чужої
весни...

1921 р., березень.

II. ВЛАКИТНІ СНИ.

Як тільки сходило сонце і його перші проміні
спалахували на хресті містечкового костела, в таборі
інтернованих, що знаходився майже коло самого мі-
стечка, зачинали пити каву. Це була безсмачна, бруд-
на й смердюча юшка, але трохи тепла, а тому й при-
ємна. В цей час по бараках почнав ходити малий
хлопчина в „австріяцькій“ шинелі і продавав папіроси:
старшинам штука по дві марки, а козакам по марці...

Ніхто гаразд не знав звідки він, як його імення
і чого він тут, але всі любили й берегли його, бо був
дуже бідний і, на прочуд, слухняний та ніжний. Раз
почав було оповідати про смерть свого батька, але не
закінчив і расплакався...

— Так, значиться, ти помститись хочеш? — пи-
тали його старі вояки, довідавшись про трагічну
смерть батька від руки ворога.

— Ні! Я хочу за всіх боротися!... — відповідав
хлопчина.

— Диви, який малий, а що каже! — дивувалися
в голос старі і, потай, навіть, пишалися цим.

Продаючи папіроси, соромливо всміхався чогось
і ніколи не перелічував тих засмальцьованих марок,
які йому давали за його „крам“, будучи певним в то-
му, що ніхто не схоче його обманути...

Одного разу, як тільки стали пити каву, він
прийшов без папірос і, не звертаючи ніякої уваги на
загальне здивовання, розповів таке:

„Снився мені сон. Десь вертаємо до дому. Йдемо
довгими рядами якімесь заболоченими дорогами і, за-

мість зброї, несемо коси. Йдемо з полудня, а проти нас буря з півночі. Важко нам і не сила нам, бо та буря кидала в очі краплистим дощем та грядом, який замерзав на нашому тілі і наше тіло робилося наче шкляним, так, що в кожного з нас було видно серце, як воно б'ється. Де які стомилися й приставали, не бажаючи йти далі, але більшість проте намагалася йти. Нарешті і я вибився із сили і хотів вернутися назад, але коли тільки обернувся, то побачив на небі дивне знамено. По небу, на самісенькими нашими головами, билися й котилися на північ, просто проти бурі, величезні клубки чорних хмар. А там, де ми вже пройшли, було чисте блакитне небо, по якому йшов з парою сивих волів у деревлянім плузі велитенський мужик у свиті, а зараз-же за ним ішло видимо й невидимо якогось чудного війська в валізній одежі. Коли стало на небі це видовисько, так повернулися й ті, що зупинилися і так ми всі разом стали йти вперед. І чим далі ми йшли, тим більша ставала проти нас буря, тим більше очищувалося за нами небо, тим більше робились ми кришталними, такими, що вже майже в кожного було видно його серце... І час то був дивний: не то день, не то ніч, бо хоч небо за нами було блакитне і ясне, але сонця не було видно і все сяйво було від того деревляного плуга, що на небі. І при світлі того сяйва ми йшли по землі, а залізне військо по небу і так верталися до дому“...

Слухаючи малого, старі вояки чогось зітхали й дивувалися:

— Диви, який ще малий, а які сні йому сняться!..

На другий день, замість папірос, він знову розповів це саме. Слухали вже не так охоче і допитувалися за те, що найбільш цікавило:

— А чому ти, малий, папірос не приносиш?..

— Принесу як перестане снитися небо блакитне... — відповідав їм.

Але блакитне небо і важка дорога снилася і на третій день, і на четвертий, і так на протязі цілого тижня. За цей час всі вже настільки призвичаїлися до цього, що ніхто вже більше не хотів його й слухати.

На сьомий день хлопчина не з'являвся. Ждали його й дивувалися:

— Де-ж це наш малий з блакитними снами?!..

Вечером того дня стало відомо, що він кудись зник з табору і ніхто нігде не міг його відшукати.

На другий день весь великий табір гомонів:

— Снизся мені сон... Десь вертаємо до дому... — починав один.

Ідемо довгими рядами.. — говорив другий.

— Важко нам і не сила нам... — продовжував третій і, десь далеко в кутку, хтось закінчував:

— Ми йшли по землі, а залізне військо по небу і так вертался до дому...

Після того, довго були мовчазні й замислені і марили тим, що „десь вертаємо до дому“...

...Весною, як танули сніги, в трьох верствах від табору на схід сонця, в придорожній канаві знайдено труп малого хлопчини. Мовчки, як яку таємницю, поховали його поруч тих, що померли з тифу, а як цівком розцвілося, то поодинці викрадалися за дротяму огорожу і, як зачаровані, нерухомо стояли серед чужого поля і марили блакитними снами. —

„Все сійво було від того дерев'яного плуга, що на небі“...

1921 р., 21 березня.

III. ВІЛІ КОНИ.

— Їдуть! Знову їдуть!.. — не своїм голосом закричав Стах, кидуючися в обійми Зосі.

Зося, тримючи всім тілом, як у лихоманці, пригорнала його до себе й говорила:

— Заспокійся, любий!.. Ніхто там не їде...

Сама-ж напружено прислухалася до голосного гомону весняних вітрів за вікнами, як чудно вони гомоніли. Прислухаючися, чула в тім гомоні важкий гуркіт кованих коліс і стукіт кінських копит.

— Так є... — думала про себе. — І чого їм треба тут?...

Ще тісніше пригорнула його до себе й голосно сказала:

— Тобі спочити треба...

— Як-же можна відпочивати, коли вони там?... —
живнув головою на вікно, за яким гомонів вітер і чор-
ніла ніч.

— Їх немає там! — сказала вона і він полекшено
зітхнув.

Через хвилину встали і, міцно тримаючись одне
за одного, перейшли до другої кімнати, де вже спала
їх трьохлітня донечка. Дівчатко була мила і славне,
як ті воскові ляльки, що на виставах у магазинах
дитячих забавок.

— Глянь, яке воно мило! — показала йому на
сплячу дитину.

Він тільки всміхнувся, а сам усе ще прислухав-
ся до вітряного шуму і ловив одному йому чутні
звуки.

— Та заспокійся вже нарешті! — повернулася
вона до нього. — Хіба тільки ти один зробив так?...

— Знаю, що не один тільки я, та що мені з того?! —
майже простогнав він. — Ти тільки зрозумій, що я не
можу так далі!..

— Якось-то буде! — хотіла вона розважити його,
але в той час він перестрашено видивився знову на
вікно і скрикнув:

— Гаси світло!..

Загасила лампу і лягла на ліжку, коло дитини.
Він сів на якийсь стілець і так занімів у пітьмі. Си-
дів і, згадуючи минуле, намагався думати щось. Пе-
ред ним, як екраї, картини його минулого. Дивився
на них і починав розуміти жах свого сучасного. Оті
привидні білі коні, які що ночі возять навколо станції
важку гармату, оті сірі жовніри, що сидять на ній, —
зраджена ним стрілецька батарея... і цієї ночі він це
добре побачив, дарма навіть і те, що жінка не йме
йому віри й старається запевнити його, що нічого
такого в цьому з'явищу не має...

— Зосю! — озвався тихо. — Мені здається, що
ми мусимо негайно виїхати звідси...

— Куди? — так же тихо спиталася Зося.

— Хоч-би й навіть на село до батька... — про-
шептав він.

Зося здивовано підвелася в пітьмі:

— До батька?... Та-ж він вирікся тебе!.. А посади другої такої не знайдеш скоро..

— Що мені з тієї посади?! — зітхнув важко.

Після короткої павзи, заговорив знову:

— Тільки, от, як-би так простив мені мій батько!..

— Це його справа! — якимсь чудним і далеким голосом озвалася Зося. — Ми зробили те, що було потрібним для нашого щастя..

— Щастя?! — зойкнув болючо. — Хіба-ж оця мука може бути щастям? З ночі в ніч чути й бачити їх, як вони блукають отут, і буди задовольненим собою?... Це-ж нещастя, а не щастя!.. Ти зрозумій тільки, що та гармата, ті кові, ті жовніри, — моя батарея, якою я командував і яку так безрозсудно запропастив...

Заломив у п'ятьмі руки й загойдався назад і вперед, як від зубної болі.

Вона-ж своє думала і згадувала минуле, коли він був усього лише бідним „руським“ учителем на селі, а вона телеграфісткою на цій станції. Одначе, сталося так добре, як не могло-б статися навіть тоді, якби вийшла заміж за справжнього поляка. Хіба ж мало тепер таких поляків, що сидять голодними, а от Стах, хоч і русин, а займає таку посаду, що дай Боже кожному привателеві. Так! Він своїм вчинком цілком заслужив на те, аби жити тихо і спокійно. Адже-ж не хто инший, як тільки він спричинився до того, що на цій станції залинула цілком стрілецька батарея, враз зі своєю обслугою, і не для кого иншого, як тільки для неї зрадив їх Стах.

Нитка думок її нагло обірвалася важким стоном Стаха.

— Що з тобою, любий? — схопила з ліжка.

— Душа болить... — ледве чутно прошепестіла його відповідь.

— Ціхо, любий мій! — обняла його. — Не можна-ж так себе нищити!.. Та й нічого там такого не має!..

Він схопив її за руку й потяг до вікна:

— Бачиш! — задріжав його голос.

Зося глянула й затримтіла: в п'ятьмі ночі, перед самісенькою станцією, просто на залізничій колії стояла, запрожана шестернею білих коней, важка сіра гармата,

а на кожному коні сидів жовнір, як-то буває підчас походу..

— Matko Boska! — зойкнула Зося своєю рідимою мовою. — Co to jest?..

— Наш гріх перед нашими очами! — закричав він непритомно і, схопивши її за горло обома руками, зачав душити.

Напружуючи всі свої сили, Зося стала боронитися й кликати на поміч..

і Він-же, несамовито скрегогучи зубами, душив її душив, а з його горла безперестанку виривалося одне й те саме:

— Гадино ляцька... гадино ляцька..

* * *

Коли в помешкання начальника прибіг заспаний його помічник і сторож, то він цілком спокійно заговорив з кимсь невидимим:

— Я дуже вам вдячний, що ви не забули за мене і при першій нагоді задовольню ваше бажання..

Прийшов прикликаний з містечка лікар і зачав щось говорити, але він сказав йому просто:

— Надіюся незабаром цілком вирівняти залеглости свого сумління ..

Зося, крізь сльози, умовляла його :

— Схаменися, любий мій! Не треба так!..

— Гадаю, що як настане справжня весна, то щось обовязково мусить статися.. — продовжував він.

Тоді його посадили в крісло і так він просидів до самого ранку, розмовляючи із самим собою.

Вранці йшов на Львів „osobowy“ поїзд.

— Треба вам негайно виїхати звідси, — сказав до нього лікар.

— Я також так думаю.. — цілком спокійно озвався він.

Коли опинився сам один в окремому переділі вагона, то відчинив вікно і голосно заспівав:

„Гей вернуться тії, Стрільці Січовії!“

Лікар, що проводив його аж до місця лікування, сидів осторонь і щось своє думав..

* * *

Проходжуючись по вузькому подвіррі лічниці і стрінувши Зося, він не зрадив і не здивувався, а сказав тільки одне слово:

— Ну?..

Таємничим шепотом розповідала:

— Все білі коні... Шестеро білих коней везуть одну сіру гармату, а з нею разом і Стрільці Січовії...

Надійшов надглядач і розвів їх по відділах: Стаха до мужьського, а Зося до жіночого.

* * *

Через тиждень на станцію „Засієчне“ прибув новий начальник, справжній поляк, сам десь аж із Королівства. Роспитуючись про свого попередника, зацікавлено слухав оповідання сторожа — русина.

„Та то, прошу пана, — говорив сторож, — пан Стах ніколи не був поляком. Сам він з недалекого села, хлопський син. В часи війни з Польщею, був при Січових Стрільцях і воював з поляками. Але сталося так, що він зрадив своїх і став поляком. Бачите, йому прийшлося захищати від поляків оцю станцію своєю батерією, а тут була запня Зося, мазурка сама, що ще з перед війни тут на телеграфі служила і вони зналися собі... Ото-ж вона намовила його зробити так, щоб допомогти полякам збити стрільців і він це зробив, бо любив її ще тоді, як був тут учителем і не був стрільцем... Потім вони одружилися, а поляки призначили його начальником... Батько його, простий хлоп, як зачув це, то вирікся його, але він нічого собі не робив з того і жив так аж до цього часу... Мали донечку, як ляльочку, але гріх його остав при ньому..

„Якось, як стали танути сніги, о самій півночі пан Стах почув гуркіт кованих коліс і стукіт кінських копит коло станції. Знаючи, що в ту пору нема ніякого поїзду, щоб грюкотів, він дуже здивувався і пішов на двір подивитися. Глянув і ще більше здивувався: перед ним, просто по колії, шестеро білих коней везло важку сіру гармату, а на ковах сиділи якісь жовніри. Він скрикнув і то всьо пропало. Спочатку він думав, що то так йому тільки видалося, але на другу ніч було те саме і так аж до того часу, заки

він не придивився добре і не впізнав, що то стрілецька батарея і його бувші товариші, що згинули через його зраду.. Тоді він став дуже журити й так занедужав, що годі було тут сидіти..

„Коли-ж його забрали до лічниці, то це саме сталося і з панією Зосею, бо вона тако-ж стала бачити те саме, що бачив її чоловік. Забрали її звідси, а дитятко сиріткою залишилося. Спасибі вже матечкам зі Злочова, що заопікувалися бідним і взяли до свого захистку...

— Ну, а як-же тепер з тими білими кінями? — запитався новий начальник. — Що, вони вже не з'являються?..

— Та вони, певно, ніколи й не з'являлися, тільки сумління зробило все... — відповів сторож.

— Сумління? — півзапитуючо промовив начальник, але враз махнув рукою і голосно засміявся:

— Ех, хлопцї!.. Що ви варті, хлопцї?!..

Сторож — русин здивовано дивився на свого нового начальника і помічав, як по його лиці повільно спливала велика, краплиста сльоза..

1922 р. 20 Березілля.

IV. „ДЕТАЙЛЬ“.

Я вже цілу годину сидів з нею і не знав, як саме мав почати розмову про її мужа і дати до розуміння, що вона страждала не так багато, але й не так мало. Разів зо три намірявся сказати все відразу, але коли тільки зводив очі на її лагідно-спокійне, одухотворенно-господарське лице Джюконди, як в горлі пересихало і ні одне слово не могло зірватися з мого язика. Мені було жаль її не менше, ніж було жаль його, який довший час був моїм сердечним другом і який тепер став моїм ворогом через своє нещастя. Він підозрював мене і всіх інших і був нещасний в своєму нещастю. Тим більш страшне воно було тим, що про нього нічого-сенсько не знала вона, така молода, така життєрадісна й надійна...

З тихим смутком і теплою любов'ю говорила про його останній лист із шпиталю, в якому він писав їй, що скоро повернеться до дому. Я слухав її і згадував останні рядки його листа до мене, які звучали так просто і так трагічно: „Стратив себе і став зайвим для молодой жінки“...

І саме в той час, коли я намірявся заговорити про цю страту, хтось голосно й рішучо подзвонив. Через хвилину у вітальню, де ми сиділи, ввійшов незнайомий офіцер. Вклонившись, сказав їй:

— Пані! привіз вам вашого мужа!..

Говорив це таким важним тоном, що й зовсім не звертав уваги ні на її широко розкриті, чудові, сині очі, ні на мистецьку обстанову затишної вітальні.

— Забрав його із шпиталю в той-же день, як тільки лікарі звайшли можливим дозволити це...

— А як-же його рана? — схвилювано питалася молода жінчина. — Я, властиво, так і не знаю, як саме він був поранений... Він писав, що гранатом..

— Так, пані! Самим справжнім гранатом, який розірвався коло його ніг...

— Так, може він без ноги, або без руки?! — скрикнула злякано. — Скажіть-же мені нарешті, як він виглядає?!..

— Цілком добре! — спокійно сказав незнайомий.

— Так чому-ж тоді мене не допустили до нього, як я приїздила до шпиталю?..

— Бачте, пані, в нього було невеличке нервово потрясення і всяке хвилювання було шкідливе для нього...

— Але-ж він цілком цілий тепер? — спиталася знову. — Не каліка?..

— Ні, пані! кажу вам, що виглядає цілком добре, лише зблід трохи...

— Але рана його вже загоїлася?..

— Цілком, пані!

— Ну, так привозьте його скорше сюди! — скрикнула майже. — Де він?

— В гостиниці, пані!

— Ах, так я сама їду з вами!

— Гаразд, пані! Тільки я забувся про одну деталль згадати.. — замявся незнайомий офіцер.

— Яку таку детальль?

— Бачите, рана його загоїлася так, що він перестав бути мущиною..

— Що?! Що?! Як вам не соромно?! Геть звідси, мерзотнику!..

Впала на канапку й затіпалася в гістеричнім риданню.

V. ВИЗВОЛЕНИЙ РАБ.

Тільки встану, як чую гомін їх. Кричать, співають щось і завжди сумно. Так щодня майже, бо їх табір зараз-же, коло двору. Нераз було, дивлячись на їхні виснажені лица й обірвану одіж, думав:

— І за що-ж недоля така?!..

Як тільки зазеленіло й засяло, то з міста приходили дивитися на них пани і пані. Зазирали крізь й чудувалися:

— Та вони такі, як і всі люди!..

А вони гірко всміхалися блідими устами і лагідно просили цигарок.

Де-хто давав, а де-хто й ні, бо були й такі, що ще й досі вважали їх ворогами. Але більшість була такої думки, що вони обмануті і глибоко нещасні.

— Раби, тай годі! — казав старший таборовий надглядач і старався поводитися з ними, як із рабами.

Бачив нераз з яким терпінням виконували його самі безглузді накази і сам дивувався:

— Невже вони свідомі діти їдеї?..

І ніщо не говорило мені, що я помиляюся..

Коли розкрив очі, то побачив залиту сайвом рівнішого сонця свою кімнату і кучу свіжих газет на столику, що стояв коло ліжка. Взяв знайомий патріотичний „Листок“ і став переглядати. Писалося щось про Найвищу Раду, про Льюїс Джорджа, Чичерина й інших дурисвітів нашого часу. Зупинився над заміткою: „нещасний маніяк“. В коротенькій замітці було стільки гіркого для душі й болючого для розуму.

— Адже-ж цей „маніяк“ не так давно був „най-знаменитшим“? — думав я про себе і сумно робилося на серцю і жаль мені було „нещасного“ і тих, що писали про нього.

Встав з ліжка і відчинив вікно. В моє лице війнула вранішня прохолода і густий аромат розквітлих квіток. Стояв і жадібно вдихав у себе цілюще повітря весни, як раптово — гомін... Знайомий, але якийсь відмінний від щоденного, схвильований гомін.

„Вставай, неславою укритий

Весь світ голодних бідарів“... — задзвенів молодий, дитячий майже, голос.

Я став, як укупаний — Ніколи ще не чув такого в них. Гадав, що крім хліба, ніщо вже не цікавить їх і, от, — маеш.

„І настане останній і рішачий бій,

З інтернаціоналом повстане рід людський“...

Ввійшла господарка.

— Який сьогодні день? — спитався я її.

— Першого мая, — відповіла вона

Я кинув „Листка“ і вибіг на двір.

За огорожою дроти, а за дротами юрба невільних. Стоїть великим колом без шапок і зачаровано слухає „інтернаціонала“. Хто співає — не видно. Але ось він кінчив і голосце „Слава!“ залунало в дротяній загороді.

Прибіг старший надглядач.

— Хто дозволив вам співати? — крикнув.

Всі віяково затихли.

— Хто тут співає? — крикнув удруге.

— Я співаю! — почувся дитячий голос і з юрби виступив малий хлопчина. Став перед надглядачем і глянув йому просто в очі.

— Ти?! — здивовано видивився на нього надглядач. — А ти хіба не знаєш, що співати заборонено?!..

— Знаю, але сьогодні наш день і ми маємо право! — відповів хлопчина.

— Ах ти, рабе нікчемний! — скипів надглядач і кинувся на нього в кулаками.

Хлопчина, як ввюн, вислизнув з його рук, нагнувся до долу, схопив каміня і з усієї сили вдарив

ним надглядача просто в лоб. Надглядач кумедно вимахнув руками і повалився горілиць на землю.

— Я раб, але визволений! — почувся голос хлопчини у відповідь на тривожний гомін, що знявся в таборі..

— — — — —
...На другий день уже ніхто не гомонів: їх усіх забрали й погнали кудись на тяжкі роботи...

1922 р., 1—2/V.
Львів.

VI. „ШПИК“.

Стояв переді мною в присмерку, як тінь замогильна.

— Ви не знаєте мене? — питався.

— Наче бачив десь... — відповів я.

— Еге-ж... — мугикнув він, переступаючи з ноги на ногу.

— Сядайте! — показав йому на стілець.

Він сів і тихо зітхнув. Дивився на нього і відчував тривожний смуток у серці. Він якось напружено стискав під лівою рукою драного картузика, а правою рукою притримував розхристану на грудях „петлюрівську“ шинелю, яка заміняла собою всю одіж. Стрижена голова була схилена так, що ледве було видно тупе і виснажене лице, а очі вперто дивилися в землю.

— Вибачте, — сказав я, — але щось не можу собі пригадати...

Не підводячи голови, всміхнувся:

— Цигарки купляв вам, як арештовані були...

— Цигарки?.. Як арештований?.. Коли-ж то?..

— Як була наша влада... Тоді вас за червоного прийняли... — спробував він глянути на мене із під лоба.

— Ах, так! — озвався я. — Це, здається, було позаторішньої весни?..

— Еге-ж... — простягнув він. — Тоді, як розстріляли Розу...

— Яку Розу?

— Та оту, що в „Чека“ служила...

— Хто-ж її розстріляв?

— Та напі хлопці...

— Які хлопці?

— Та з дехвензиви...

Тепер я все згадав. Перед мною сидів не хто инший, як той самий шпик, що колись на протязі цілого тижня обтирав кутки того будинку, в якому я мешкав, заки одної ночі при його „ласкавій“ участі я не одинився в темнім льоку блакитно-рожевої контррозвідки. „Шэф“ контррозвідки допитувався про якусь таємну друкарню і загрожував шомполами, але цей хлопака був цілком добрий. Нічого злого не зробив він мені на протязі всього часу моєї неволі. Він часто приходив у мій карцер і, як добрий знайомий, розважав мене, розповідаючи про все, що діялося в таємних закутках контррозвідки.. Говорив про те, скільки арештовано за минулу ніч, кого розстріляно, а кого тільки „шомполізовано“... Я слухав, дріжав, але вдавав зацікавленого і незмінно звертався до нього, з одним і тим-же:

— Може-б ви мені як небудь цигарок дістали, га?...

Він нехотячи згоджувався, брав гроші, приносив цигарки і навіть був настільки безкористним, що завжди віддавав решту грошей.

Одного разу я запропонував узяти її собі, але він тільки засміявся:

— Та в нас тих грошей!..

Махнув рукою і ще раз засміявся.

— Так багато, чи так мало? — спитався я його.

— Цеї ночі після одного трусу я й не знаю що робити з ними!..

— Хіба?

— А ви думали! — хитро моргнув він до мене.

Засунув руку в кешеню і показав повну жменю дорогоцінних перстенів.

— Бачите? — спитався.

На широкій і брудній долоні тьмяничою веселкою грали бриланти, опали, аметисти й рубіни і я, дивлячись на них, на мить перестав чути й відчувати, а тому й не відповів нічого.

— Сьогодні одного перстень продав і Розі квіток накупив.. — почувся його голос.

Я зацікавився Розою і він довго й охоче розповідав мені, що „це ще зосім дівчонка“, але вона „була чекисткою і сама розстрілювала“, а за це їй „мають всипати“, але вона „дуже красива“ і „хлопці носять їй квітки“... Він також не відстав від інших і не пошкодував для неї найліпшого перстень... Пригадую, що він ще тоді сказав, що „шеф хоче її до себе взяти, але хлопці скорше її розстріляють, ніж живцем віддадуть...“

На другий день я опинився „на волі“ і скоро забувся не тільки за свою пригоду, але й за її винуватця. І ось, наче з пущі спогадів, він став перед мною зі своїм драним картузиком і в розхристаній халамиді, як образ найбільшого гріху і нужди. Почуття жалю єдналося з якимсь іншим, яке відчувається тоді, коли ненароком розтопчеш жабу, важким і огидним почуттям. Дивлячись на нього, сотні думок збудив у мізкові, але ні на одній не міг зупинитися.

— Шпик? — виринула одна думка.

— Але ж який він нещасний! — з'являлася друга.

І спитався просто:

— Чого хочете від мене?

Голова його схилилася ще ніжче і я ледве-що розібрав його відповідь.

— Третій день не їв нічого...

— Третій день не їв?.. А де-ж ви були досі?..

— В таборі... За дротами...

— Що-ж ви тепер, на Вкраїну?..

— Ні...

— А куди-ж?

— Роботи шукаю...

— Ну, а по своїй спеціальности чому не йдете?

— Я-би пішов з великою радістю, як би так..

Гаряче, з якимсь мрійним захопленням сказав він і підвів голову. Глянув на мене і зупинився.

— Як би так що? — спитався я.

— Як би так штати не були заповнені, а то...

Чуття огиди доскотливими мурашками задріботило по шкірі, щось обурююче заповнило собою груди і я, майже несвідомо, зробив крок вперед, але... але глянув і зупинився... З його безвиразних очей котилися великі краплисті сльози...

1922 р., 20 січня.

Львів.

VII. ДВІ.

На такій світлосяйній вулиці, коло такого блискучого вікна магазину, серед такої великої юрби — їх маленькі постаті були зовсім непомітні.

Стояли собі коло вікна, взявши одна одну „під ручку“ і виставивши назад себе худі й гострі ліктики, зацікавлено розглядали виставлені у вікні барвисті капелюшки й говорили:

— А мій негідник все тільки обіцяє, — каже одна.

— Ну, а мій так і не обіцяє навіть. — відзивається друга. — Він ще й у мене все забірає..

— Стала-б я любити такого. — призириливо хитнула головою перша.

Друга тільки зітхнула. Нахилылася ще ближче до вікна і пошепки спиталася:

— Чи тобі до сподоби отой червоний, що вгорі?...

— Ні! — скрунула та головою.

— Чому?

— Тому, що він не практичний...

— Чому непрактичний?

— Бо аксаметовий... Нашій сестрі практичного, брезентового треба... Щоб можна було і в негоду виходити...

— Хіба брезентовий ліпше?...

— Звичайно. Ти подивись на старших... На Медовій усі так ходять.

Поруч них підстаркуватий павок розглядає також капелюшки. Лице його напружено зацікавлене, а очі

раз у раз позирають на бліді, густо напудровані, щедитачі майже личка дівчаток.

— А коли ти собі такого капелюшка купиш? — питає друга.

— Тоді, як пощастить знайти цікавого гостя, — відповідає перша.

— От до тебе так уже підходив якийсь молодий...

— Стала-б я з таким злидарем ліжко товкти!.. — досвідчене обурилася друга. — Ходім уже..

Підстаркуватий панок здригається, напружено кашляє і раптом повертається до них.

— Прошу! Пануньцям скучно може?..

— Еге ж!.. — каже перша.

— Трошки так... — сміється друга.

— Я хотів би, щоб пануньці не було скучно. — говорить панок до другої.

— А як з паном?.. — з усмішкою питається вона.

— До рана... в теплі... чоколада... рум...

— Гарзд!..

Взяла його під руку і повернулася до подруги:

— А ти?..

Та якось тремтючо й тихо відповіла:

— Я... я ще подивлюсь на капелюшки...

1922 р., 21 січня.
Львів.

VIII. НЕВІДОМИЙ.

Світло і квітки. Багато квіток. Вони стоять в поставцях на мармурових столиках, скрашають убогі й пишні бюсти жевщин, хвилями сиплються на маленьку каварняву естраду, де виступають відомі співаки й актери з добросовісним виконанням незамишуватого репертуару „літературно-артистичного“ вечора.

Я сидів коло самої естради і стежив за „поводженням“ кожного з учасників вечора. „Поводження“ було добре, дарма, що зміст репертуару був убогий до смішного. Публіці подобалися самі виюнавці

і цього було досить для того, щоб у маленькій залі „єдиної національної каварні“ було затишно, тепло й весело.

Мою увагу звернув на себе один із публіки. Він стояв у куточку, всмікався і жадібно стежив за кожним рухом актера на естраді. Молодий поет, що сидів поруч мене, помітивши його, сказав:

— Якийсь чудний оригінал..

— Чому ви так думаєте? — спитався я.

— Бачите, він усе чогось поривається до естради, — відповів поет.

В той час світло в залі зменшилося й конферансьє заявив, що „відомий артист Корченко виконає найновішу футуристичну сатиру на сучасних батьків міста“. Не встиг він ще скінчити, як на естраді з'явився не хто інший, як той „чудний оригінал“. Піднявши вгору праву руку, наче благословляючи когось, сильним і диким тенором співав арію з „Травіяти“.

Публіка слухала й ніяково переглядалася. Хтось десь сказав, що це божевільний, який звихнувся на співах. Хтось заплескав у долоні і його підтримала вся зала. Грім апльодисментів на мить заглушив його, але він з неймовірною натугою, червоніючи й обливаючись потом, співав далі, не єдиним рухом не відповідаючи на апльодисменти.

Роспорядчик вечора і конферансьє безпомічно шептали йому щось на вухо, але він наче не чув їх. Скінчив арію з „Травіяти“ і зачав низку кафешантанних пісень і великопостних молитов, при чому все вище й вище підіймав свою благословляючу руку.

Зала движала апльодисментами, але він не чув їх. Він горів в екстазі якогось неймовірно-дивного захоплення і все ще співав і співав. Нарешті в його горлі щось надірвалося і на мить він опустив руку. В цей час розпорядчик вечора міцно стиснув її і поклав у неї жмуток папірових грошей.

— Дякую дуже! — сказав він до невідомого. — У вас чудовий голос!..

Невідомий змішався. Хотів було знову піднести руку в гору, але помітив у ній гроші й зупинився. Його звели з естради й посадили там, де він сидів перед тим. На естраду вийшов „відомий артист Кор-

ченко“ і став деклямувати „найновішу футуристичну сатиру“. Його слухали, але в той же час очі всіх з цікавістю були звернені в темний куток, де сидів невідомий. Він несвідомо рвав на дрібні пиматочки так потрібні для нього папірові гроші, а його нужденне лице сяло лагідною усмішкою...

1922 р., 25 січня.
Львів.

ІХ. „ЕМІГРАНТ“.

— А-а-а-а!... Доброго здоров'я, пане письменнику!.. Скільки лет!.. Скільки зім!..

Стояв проти мене на пішомуді і енергійно вимахував руками. Здивовано оглядав його купецьке пальто, яке ледве-що сходилося на товстому животі, дивився на його самозадоволене й зім'яте лице, на хитрі сірі очі й руду бороду і ніяк не міг пізнати.

— Та чєво смотрите так?!..

Засмівся й показав два золоті зуби. Ці зуби заставили мене пригадати давно минулі дні, ті дні, коли скорий наступ змінився панічним відступом, а несподівано страшний погром скінчився немивучим Збручем, де я бачився з ним останній раз...

— Якими вітрами, пане полковнику? — спитався я.

— Я вєдь давно уж здесь! — відповів він.

— Дєсь працю маєте яку, чи що?

— Своего собственное дело!..

— Ось як!..

— Что-же ви думали? — плеснув мене по плечу. — Вот пайдьом ко мне і узнаете!..

Я став було відмовитися, але він узяв мене під руку і потягнув за собою. Йдучи поруч мене, говорив шось про спекуляцію, про збут гривень на „чорний“ біржі і про якусь таємно-карточну гру.

— Промішляю помаленьку, — казав він мені, — сьак-так жітєльствую. Старіє вєщі самая доходная статья..

— Які старі річі? — зацікавивсь я.

— Всяческія... Всьо старіє запаси... Продаю по-маленьку...

— Так, видно, вам ще не дуже-то кепсько приходитьсья... — закинув я йому. — Тепер багато нашого брата так просто голодує...

Він глибоко зітхнув:

— Что-же, я емігрант престої і обикнозений.. Я нікогда не прикривавсья нікакімі ідеямі і нікогда не думал бить міністром...

— А, так, — озвався я, — це правда, наскільки пригадую...

Він знову зітхнув і, понизивши голос майже до шепоту, говорив далі: — Я, знаєте, не увлекался, а всьо старался, заботілся, приобретал...

В моїй голові виринули думки:

— Цікаво, як-так справді, цей вайлуватій фельд-фебель царської армії міг стати революційним полковником?

Він наче відгадав мене і сказав:

— Многіє даже удівляються, как ето я виворачиваюсь?.. Но я вам скажу, что нада бить с умом і тогда всьо харашо будет... Вот, наприклад, все вы говорілі про Україну, а я наперьод знал, что ето только так себе, только разговорі такіе...

Прийшли до якогось жидівського не то готелю, не то заїзду.

— Здєсь я живу і работаю... — сказав він до мене.

Темним і довгим коритарем прийшли ми до маленької, закиданої пляшками з під „Starki“, кімнати.

— Садітєсь! А я сейчас уґощєнія достану...

— Дякую! Не треба! — відповів я, сідаючи на якогось поламаного стільця кодо засьміченого недокурками та засмальцьованими картами, маленького столика.

— Етой ночі около етого стола 20.000 маречек стукнул... — всьміхнувся він.

— Як так стукнули? — спитався я. — Виграли чи що?..

— Какоє там виграл! — скривився він. — Проігрался вдрызг... Слава богу, всьо старіє вєщі виручают!.. Вот посмотрітє!..

Метнувся до ліжка, витяг з-під нього валізу і став виймати якісь пакунки. Взяв одного і поклав на стіл.

— Самов найстоящее сукно... — всміхнувся гордо.

— Сукно?!

— Да!.. Самов найстоящее... Я его спас...

— Спасли?!

— Да, спас!.. Помніте, когда ми отступали через Чернояр?..

— Так, пригадую...

— Ну, так вот в последний день нашего пребывания там, наши козаки сделали погром... Разбілі жідовскіє маґазини і стали грабіть... Один козак схватил себе вот эту штуку сукна і стал удірать... Я заметил его, вихватил револьвер, остановил і отобрал от него это сукно...

— Чому-ж ви цього сукна не віддали власникові маґазину?.

Він так і скипів :

— Ну, так знаєте! Какой-же толк спасать і отдавать?! Ви только подумайте, что этот казак бил-бил его все равно где нібудь погубил, а я его спас і сохранил у себя до сих пор..

— А що ви тепер думаете з ним робити?..

— Продам і буду іметь гроші... Я ведь должен как нібудь жити... Я ведь простой емігрант, обыкновенный человек і нікогда не думал бити міністром, как другіє, которые тепер голодают...

— Ваша правда! — сказав я йому і, вставши зі стільця, вклонився і мовчки вийшов з його кімнати.

Він вибіг слідом за мною і, розмахуючи штукою „врятованого“ сукна, кричав:

— Гнушаетесь, что?!.. Негодяї!.. Для чего же вы тогда придумали эту Украину?!..

1922 р., 7. лютого.
Львів.

З М І С Т:

	стор.
Манівцями	3
За ґратами	28
Револьюц. шляхом	44
„За всіх — один“	53
Друг мертвих	65
„Вояк“	76
Одно Різдво	110
„Замість казки“	120
Великого бажайте!	139
Білі конвалії	152
Начерки олівцем:	
I. Мазурська пічка	170
II. Блакитні сая	172
III. Білі коні	174
IV. „Детайль“	179
V. Визволений раб	181
VI. „Шпик“	183
VII. Дві	186
VIII. Невідомий	187
IX. Емігрант	189

Обгортка роботи артиста-малюва П. Ковжуна.
